

УРОКИ

№ 4 (52), вересень — грудень, 2017 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

XVIII ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» ім. І. Б. МЕДВИНСЬКОГО 2017–2018 навчальний рік

Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки ЄАЕК та Посольства Держави Ізраїль в Україні повідомляє про проведення у 2017–2018 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України щорічного конкурсу дослідницьких та творчих робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського.

Заявки необхідно подати до 10 лютого 2018 року.

Виконані роботи необхідно подати до 10 квітня 2018 року.

Захист робіт відбудеться наприкінці травня 2018 р. у м. Києві.

Положення

про організацію та проведення XVIII Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського 2017–2018 навчальний рік

Реалізуючи ідеї, викладені в Декларації Стокгольмського міжнародного форуму по Голокосту, а також Резолюції ООН про встановлення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, і вважаючи своїм обов'язком зробити посильний внесок у збереження пам'яті про жертви геноциду, Український центр вивчення історії Голокосту повідомляє про проведення у 2017–2018 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України конкурсу дослідницьких та творчих робіт «Історія й уроки Голокосту».

У рамках майбутнього конкурсу окрему секцію складатимуть роботи, автори яких розглянуть долю ромів (циган) у окупованій Україні в 1941–44 рр.

Уперше буде працювати секція «Голокост та інші геноциди ХХ століття».

Також будуть працювати секції творчих і літературних робіт.

Заявки необхідно подати до 10 лютого 2018 р.

Розділ 1. Мета конкурсу

1. Поглиблення знань школярів з історичної проблематики Голокосту — долі єврейського народу на теренах Європи під час Другої світової війни, популяризація вивчення цієї теми серед учнівської молоді.
2. Розвиток навичок дослідницької й аналітичної діяльності під час відбору матеріалу й написання роботи з вибраної теми.

3. Пошук нових фактів, документів, свідчень про події Голокосту в Україні й за її межами, і введення їх у науковий обіг.
4. Виховання в молоді толерантного поведіння, поваги до людей іншої національності, свідомого ставлення до міжетнічних проблем.

Розділ II. Підготовка конкурсу

До участі в конкурсі запрошуються учні 9–11 класів загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ. Особи, що бажають взяти участь у конкурсі, подають заявки до Українського центру вивчення історії Голокосту за формою: прізвище, ім'я та по батькові, назва теми, науковий керівник, адреса проживання, контактні телефони, електронна адреса. Термін подачі заявок до **10 лютого 2018 року**. Для підготовки конкурсу створюється Оргкомітет у складі науковців, викладачів історії вишів, учителів шкіл. Для допомоги авторам робіт, що мають можливість відвідувати Київ, з **1 лютого 2018 року** щодня, крім вихідних, з 14.00 до 17.00 діє консультаційний пункт на базі Українського центру вивчення історії Голокосту. Виконані роботи відправляються в електронному й роздрукованому вигляді на адресу Центру до **10 квітня 2018 року** включно (роботи, що надійшли після 10 квітня 2018 р., не розглядатимуться). Вони попередньо рецензуються фахівцями

із зазначеної проблематики. Роботи, що не відповідають тематиці та рівню вимог конкурсу, можуть бути відхилені й не допущені до захисту. **До кінця квітня** всім, хто пройде відбір, буде повідомлено про їхню участь у конкурсі.

Перевіряючи роботи, рецензенти оцінюють їх за десятибальною системою за такими критеріями:

1. Формулювання теми.
2. Постановка завдання (актуальність, мета, питання для дослідження).
3. Оформлення та використання джерел та літератури.
4. Викладення матеріалу.
5. Аналітична робота. Формулювання висновків.

Роботи, що в сумі набрали менше 8 (восьми) балів, будуть відхилені.

Розділ III. Вимоги до роботи

До участі допускаються роботи, виконані українською й російською мовами. На титульній сторінці вгорі позначаються організатори конкурсу (Український центр вивчення історії Голокосту, Євро-Азійський Єврейський конгрес, Посольство держави Ізраїль в Україні), потім іде назва конкурсу, тема, прізвище, ім'я та по батькові автора повністю, назва навчального закладу, адреса, варіант контактного зв'язку, електронна адреса, відомості про наукового керівника. У вступній частині бажано освітити актуальність вибраної теми, а також причини вибору, сформулювати мету й методи дослідження, можливості застосування. В основній частині викладається фактична канва подій у цілісній, взаємозалежній і послідовній побудові. Найбільш авторською і оригінальною частиною роботи є висновок, саме в ньому квінт-есенція дослідження. Тому він повинен обов'язково базуватися на матеріалі основної частини й носити конкретний характер.

Вимоги до оформлення робіт

1. Обсяг роботи (без списку джерел і літератури та додатків): мінімум — 20 сторінок, максимум — 35 сторінок.
2. Поля в документі: ліве — 3 см, праве — 1,5 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см.
3. Текст має бути вирівняний по ширині сторінки.
4. Шрифт: Times New Roman, 14-й кегль.
5. Міжрядковий інтервал: 1,5.
6. Між абзацний інтервал: 0.
7. Текст розлогої цитати (більше 4 рядків) подається як вставка (без лапок, зі звуженням відступів на 1 см); шрифт: Times New Roman, 12-й кегль; міжрядковий інтервал: 1.
8. Примітки посторінкові, ставляться внизу сторінки; нумерація приміток наскрізна (єдина для всієї роботи).
9. Шрифт приміток: Times New Roman, 12-й кегль.
10. Міжрядковий інтервал у примітках: 1.
11. Нумерація сторінок:
  - титульна сторінка не нумерується;
  - нумерація починається зі сторінки зі змістом роботи;
  - номер сторінки ставиться в нижньому правому куті сторінки арабськими цифрами;
  - нумерація наскрізна (єдина для тексту, списку джерел і літератури та додатків).
12. Кожен розділ має починатися з нової сторінки (опція «Розрив сторінки»). Пункти розділів не треба починати з нової сторінки.

13. Додатки до роботи подаються наприкінці роботи, після Списку використаних джерел і літератури.
14. Таблиці, графіки, карти та інший візуальний матеріал подаються як додатки й нумеруються (наприклад: Додаток 1). Легенда подається під зображенням. Нижче — джерело, звідки воно взяте.
15. Обов'язкові компоненти роботи:
  - титульна сторінка;
  - зміст;
  - вступ;
  - текст роботи, поділений на розділи (і підрозділи);
  - висновки;
  - список джерел і літератури;
  - (необов'язкові елементи) додатки (таблиці, графіки, карти, зображення тощо).
16. У змісті роботи обов'язково вказуються номери сторінок всіх структурних частин.
17. Порядок зазначення категорій джерел у списку використаних джерел і літератури.
  1. Джерела.
    - 1.1. Неопубліковані (архівні документи).
    - 1.2. Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів).
    - 1.3. Періодика.
    - 1.4. Джерела усної історії.
    - 1.5. Фільми.
    - 1.6. Візуальні джерела (плакати, карти тощо).
    - 1.7. Джерела в електронному форматі.
  2. Література.
    - 2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій.
    - 2.2. Статті.
  3. Довідкові видання, енциклопедії, словники.
  4. Електронні ресурси.
18. Список використаних джерел і літератури подається за алфавітом (спочатку тексти кирилицею, а потім — латинкою).
19. Нумерація джерел у списку джерел і літератури для кожної категорії окрема.
20. У тексті використовувати поліграфічні (кутові) лапки «». У разі необхідності одночасно використати два види лапок спочатку використовувати поліграфічні лапки, а в них — подвійні: «„“».
21. Слід розрізняти тире (—) і дефіс (-). Тире — це пунктуаційний знак, а дефіс — орфографічний. Для творчих робіт, що мають художню форму (малюнки, скульптурні й музичні твори тощо) обов'язково вказати автора, назву, наукового керівника, коротку анотацію (300 слів).

Вимоги до оформлення бібліографії (списку використаних джерел і літератури) та посилань у роботах див. за посиланням: www.holocaust.kiev.ua/news/shkil_konkurs.html

Розділ IV. Захист робіт і визначення переможців

Захист робіт відбудеться в **травні 2018 р.** Оплата проїзду й проживання учасників конкурсу та вчителів проводиться за рахунок Організаторів. Усіх допущених до участі в конкурсі повідомлять про це до кінця квітня 2018 р. До захисту кожний здобувач готувить стислий (до 5–7 хвилин) виклад основних ідей роботи. Можливий варіант із використанням мультимедійних робіт (7–8 хвилин).

Другим етапом захисту стануть відповіді на запитання опонентів, у якості яких виступають присутні учні, учителі, члени журі, гості конкурсу. Активність учнів — опонентів, їхній рівень поінформованості, виявлений у запитаннях, враховується під час підведення загальних підсумків. До початку захисту бажаним надається можливість ознайомитися зі змістом робіт.

Члени журі звертають увагу на:

- уміння стисло охарактеризувати роботу;
- якість відповіді на питання;
- поінформованість у проблематиці Голокосту в цілому;
- полемічні здібності.

Розділ V. Нагородження переможців

Усі учасники конкурсу, що братимуть участь у захисті робіт, нагороджуються дипломами, літературою за тема-

тикою історії Голокосту, загальноісторичними виданнями, художніми творами, іншими призами. Також кращим конкурсантам буде надана можливість узяти участь у різних молодіжних конференціях, семінарах і школах з проблематики історії Голокосту.

Конкурсні роботи обов'язково надсилати в роздрукованому вигляді (звичайною поштою) і в електронному варіанті на адресу:

Поштова адреса:

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8, кім. 109;
тел./факс: +38 (044) 285-90-30
Електронна адреса uhcenter@holocaust.kiev.ua
Сторінка в Інтернеті: www.holocaust.kiev.ua
Сторінка в соціальній мережі: www.facebook.com/uhcenter

МІЖНАРОДНІ ОСВІТНІ ПРОЕКТИ

ОСВІТНІЙ КУРС ДЛЯ СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ ТА МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ «ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ» (Берлін, 10–15 вересня)

Протягом 10–15 вересня 2017 року у Берліні відбувалася друга частина освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» для молодих українських істориків та спеціалістів з проблематики збереження пам'яті про жертви Голокосту та тоталітарні режими в Європі. Перша частина освітнього курсу відбулась у Києві в травні, а далі тривав дистанційний етап. Освітній курс «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» проводить Український центр вивчення історії Голокосту спільно з Меморіально-освітнім комплексом «Будинок Ванзейської конференції» за підтримки Посольства Німеччини в Україні. Пропонуємо Вашій увазі відеуки учасників семінару.

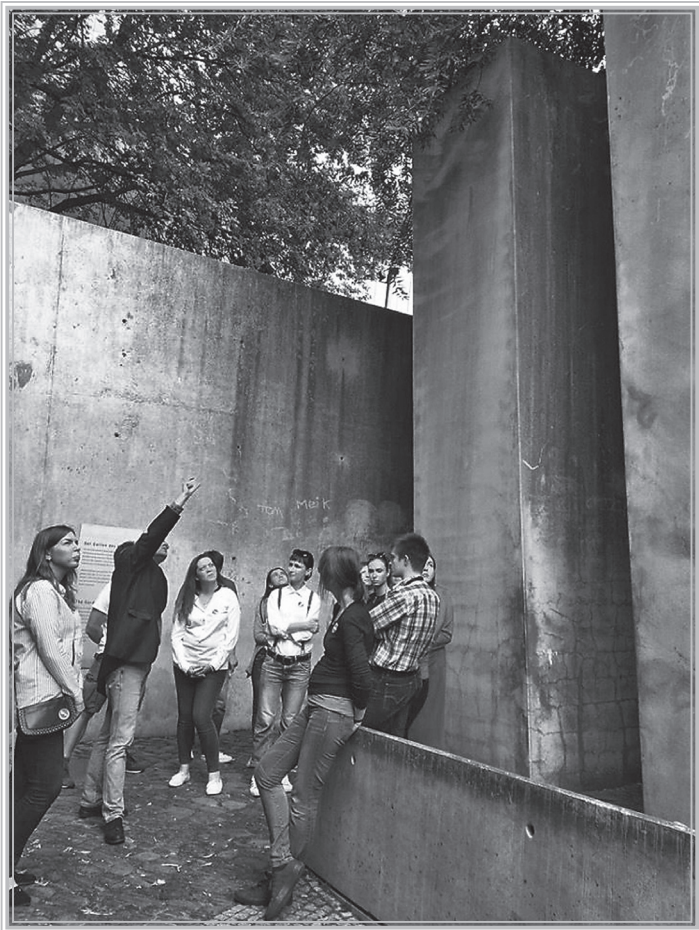
* * *

Продовження освітньої програми Українського центру вивчення історії Голокосту «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» в Берліні виявилось не менш насиченим, ніж київська її частина. Більша частина нашого часу була присвячена відвіданню тематичних музеїв та місць пам'яті, що дозволило нам поспостерігати відмінності в комемораційних практиках України та Німеччини.

Перше, що впало в очі, — модерний підхід при оформленні музейного простору. Нам пощастило потрапити в декілька музейних установ різної тематичної спрямованості, але, водночас, об'єднаних спільним підходом у викладенні матеріалу. Музейна експозиція є своєрідним інтерактивом, взаємодія з яким відкриває для відвідувача не тільки власне бачення минулого, але й особисті відчуття, пов'язані з конкретними історичними подіями. Музейні експозиції ніби побудовані таким чином, щоб навмисно завдавати шкоди психіці пересічної людини, змушувати її виходити зі світу усталених понять та знайомих образів. Прогулянки поміж кам'яними стелами, перебування в замкнутому просторі з недосяжним джерелом світла у вікні викликають певні ірраціональні думки про життя та смерть людини, самотність, беззахисність тощо. Такий собі індивідуальний дидактичний екстрим. На перший погляд, здавалося б, звичайні ілюмінації, які важко навіть назвати експозицією, пробуджують ніби первісний страх, збагнення добра та зла тощо.

Окремо слід розповісти про дидактичне навантаження політики пам'яті в Німеччині. Оскільки країна постраждала від наслідків діяльності націонал-соціалізму, будучи при цьому його фундатором, перед німцями завжди стоятиме питання подолання наслідків політики Гітлера та його прибічників. На моє переконання, Федеративна республіка Німеччина дуже ефективно із цим справляється. Комемораційні практики охоплюють усе суспільство без винятку. Навіть у сучасному Берліні історія знищених євреїв буквально вмурована в бруківку перед будинками, де вони жили до виселення та депортацій. Значна кількість пам'ятних знаків, тематичних музеїв, освітніх неурядових закладів лише зайвий раз підтверджують це. Дуже плідно йде робота з молодим поколінням. Урядова підтримка публічних просторів, що спеціалізуються на вихованні толерантності в молоді на прикладі історій з життя жертв націонал-соціалізму, має масовий характер. Відвідини закладу «7x jung» дали змогу відчути на собі: як це — бути відірваним від цілого, залежати від суб'єктивного погляду на себе, залежати від свого оточення врешті-решт. Історії людей, розміщених на цьому майданчику й розказані, знову ж таки, крізь призму предметів свідчать про те, що простір не є безмовним, він може розповісти про себе та своє минуле не гірше будь-якого історика.

Мабуть, у цьому й полягає секрет комемораційних практик сучасної Німеччини. Історія та пам'ять у ній тісно

Під час екскурсії Єврейським Музеєм, м. Берлін

переплелися й виконують важливу функцію — навчити майбутнє, щоб не повторилось жахливого минулого. Німці не приховують його, адже без нього історія не є історією.

*В'ячеслав Шеремет,
Дніпровський національний університет
ім. О. Гончара*

* * *

Берлінська програма семінару для молодих українських істориків «Убивство євреїв Європи — історична перспектива та підхід до вивчення теми» виявилася більш насиченою за його попередню Київську частину й викликала в мене ще більше вражень, емоцій та приводів для роздумів.

Першим відвіданим нами місцем пам'яті в Берліні був Меморіал убитим євреям Європи. Він являє собою декілька десятків стел різної висоти, прогулюючись серед яких, наче в лабіринті, відчуваєш себе надзвичайно розгубленим і самотнім. Хочу відзначити, що проблема гідного вшанування пам'яті нерідко постає саме серед вуличних пам'ятників, не оминула вона й це значне місце. На моїх очах, протягом лише однієї години, хлопець влаштував фотосесію дівчині; місцеві молоді хулігани, сидячи на холодних кам'яних брилах, дружно розпивали алкогольні напої, голосно сміючись; і, до речі, на самих стелах деінде можна знайти надписи предметами канцелярії.

Про що може свідчити таке відношення до місця пам'яті загиблих? Звісно, це є окремим складним питанням, знайти однозначну відповідь на яке абсолютно

неможливо. Припускаю, що дехто з відвідувачів елементарно не мав й гадки про його значущість, а для деякого, можливо, ця значущість є дуже відносною. Усе залежить від виховання моральних цінностей індивідуумів, виховання їхнього світосприйняття й, окремо, виховання емпатії. Гадаю, світові ще потрібно ретельно й наполегливо працювати над цим.

Окремої уваги заслуговує, звісно, сам меморіально-освітній центр «Будинок Ванзейської конференції». Подивившись на цю величну будівлю, гармонійно розташовану в епіцентрі чудової природи, важко уявити, що саме тут було прийняте одне із самих рокових рішень у історії людства, яке завдало багато страждань, горя й нещастя ні в чому не винним мільйонам людей. Це — найсправжнісіньке місце злочину.

Вразила й екскурсія виставковою залою Будинку, а особливо залою, яка цілком і повністю присвячена конференції у Ванзеї. Протокол конференції та свідчення Ейхмана — найважливіший документ, що підтверджує минулі події.

Важливою частиною програми стало відвідування майданчика для тренування солідарності й взаємоповаги 7x jung, де нам не тільки показали що таке нерівність і відсутність толерантності, а й дали змогу відчути їхній вплив на власному прикладі. Нас розділяли на різні групи: на людей, які народилися в різні пори року; людей, які народилися в різних країнах; людей, які різні за зростом, таким чином наголошуючи на тому, що ми не обираємо, де й ким та в якій родині народитися. Усі ми рівні незалежно від тих чи інших факторів і ніхто не має права заперечувати це. На мою думку, ця теза є дуже актуальною в наш час, коли цілий світ прагне до толерантності, рівності й взаємоповаги. Зокрема, важливо зауважити, що на цей майданчик приводять здебільшого школярів, які, як окрема соціальна вікова група, потребують належного виховання. А на цьому майданчику виховання проводиться шляхом практики, а не теорії, що є відмінним й дуже ефективним підходом для формування гідної поведінки й цінностей молодого покоління.

Також мене сильно вразила невеличка експозиція, що також знаходилася на території цього тренувального майданчика — муляж дитячої, вщент розгромленої кімнати. Один погляд на неї викликає в душі неабияку тривогу й цілковите розуміння того, що тут сталося щось жахливе. Ця експозиція має назву «Обшук».

На мій погляд, семінар у Берліні чудово доповнив свою Київську частину, дозволивши нам порівняти підходи до комеморації в Німеччині та Україні й зробити для себе певні висновки. Власне кажучи, вважаю, що нам є чому повчитися у своїх німецьких колег, а саме — більш повному й загальнодоступному висвітленню проблеми Голокосту.

За ці п'ять днів плідної роботи, які промайнули наче одна мить і залишили після себе багато роздумів, думок та величезне натхнення аналізувати, працювати й розвиватися в професійному плані далі. І, найголовніше, пам'ятати. Адже, як писав колись М. де Сервантес: «Історія — скарбниця наших діянь, свідок минулого, приклад і повчання для сьогодення, застереження для майбутнього». Її найголовніше покликання — застерегти нас від минулих помилок і не дозволити їм трапитися знов.

*Вікторія Луціна,
Дніпровський національний університет ім. О. Гончара*

* * *

Перш за все я б хотіла сказати, що теми, які піднімалися на семінарі — історична пам'ять про Другу світову війну та Голокост, проблема толерантності в суспільстві, інтерпретація історичних трагедій у освітній діяльності — є надзвичайно актуальними й для світу, і для українського суспільства у двадцять першому столітті. Протягом перебування в Німеччині вся наша група пройшла курс лекцій і семінарів, дискусій і воркшопів. Особливо мені сподобалось семінарське заняття Тетяни Маникіної в Будинку Ванзейської конференції. Я високо ціную те, що вона нас завжди супроводжувала й допомагала в усьому, а її лекції та розповіді були наповнені інформативністю та цікавими свіжими ідеями стосовно освітніх підходів у аспектах Голокосту.

Мені, як музейному фахівцю, було дуже цікаво, а часом просто незабутньо, знайомитися з музейними експозиціями німецької столиці. Завжди корисно порівнювати музейні підходи в Україні та інших країнах світу. Вважаю, що це відкриває великі перспективи культурного взаємовпливу, тому хотілося б відзначити насичену та пізнавальну екскурсійну програму. Усім відомо, що Берлін — це одна зі світових музейних столиць, тому місце проведення семінару було обрано зі стовідсотковою влучністю.

Алла Грушецька,

*Національний музей історії України в Другій світовій війні,
м. Київ*

* * *

Особливо хочу відзначити відвідування осередку 7 jung. Цікавим досвідом була можливість узяти участь у заняттях як звичайний відвідувач; інтерактивність занять і специфічна організація простору дозволяє провести складну розмову про витоки нацизму в несподіваний спосіб. Те, що розважальна (на перший погляд) діяльність у певному моменті несподівано перетворюються на ілюстрацію виникнення нацизму як процесу, у якому ти вже фактично береш участь, є дуже вдалим засобом демонстрації того, у який простий спосіб у звичайне життя проникають небезпечні ідеї і як важко їх зауважити, якщо ти знаходишся в середині процесу і є частиною групи. Дуже важливо, що цільовою аудиторією є підлітки — найбільш складна в роботі й одночасно дуже вразлива щодо маніпуляцій вікова група.

Цікаво, що сам простір організовано в такий спосіб, що без опису й допомоги модератора важко зрозуміти, чого саме стосується експозиція, що слугує ілюстрацією того, що абсолютне зло не входить у життя під звук фанфар і супровідні титри «входить абсолютне зло», а жахливі події розгортаються в тих самих декораціях, що й звичайне життя; і що найбуденніші предмети й речі можуть стати як засобом дискримінації, так і символом не досяжних прав і свобод.

Що стосується відвіданих музеїв, було цікаво спостерігати як тема Голокосту репрезентується в кожному з них, як візуально організована експозиція, що саме включено в наратив, як представлено події, а також за допомогою яких засобів досягається вплив на глядача (архітектури, інтерактивності, візуальних засобів) і в якій пропорції вони є між собою.

Щодо берлінських меморіалів, яких я є великим прихильником, було цікаво подивитися на ці місця ще раз

і подумати про можливість/неможливість репрезентації Голокосту. З одного боку, очевидно, що геноцид як подія надзвичайна опирається всім засобам репрезентації, бо її масштаб настільки виходить поза межі звичайного людського досвіду, що будь-яке статистичне, візуальне або невізуальне представлення все одно не наблизить глядача в повній мірі до розуміння того, що сталося. З іншого боку, ідея того, що репрезентація Голокосту як така не є можливою, що цю подію не можна в жоден спосіб представити й репрезентувати, у певній мірі є повторенням нацистської формули «те, що ми робимо, є настільки жахливим, що в це все одно ніхто не повірить». На мою думку, берлінські меморіали, пов'язані з Голокостом, можна розглядати як спробу репрезентації того, що репрезентувати не можна, через взаємодію з простором, тілом і самим масштабом людського тіла.

Так, Меморіал убитим євреям Європи являє собою величезну скульптурну композицію з відкритим входом, куди відвідувач може потрапити з будь-якої прилеглої території, у тому випадковому, не розуміючи де, знаходиться. Простір заводить його вглиб, рівень землі знижується, і людина знаходить себе ніби на дні, у центрі чогось, що не може як слід розгледіти, оскільки простір між колонами доволі вузький і не дозволяє охопити поглядом найближчі стели повністю. Меморіал можна роздивитися ззовні, але коли знаходишся в ньому, відчуваєш ніби в підводному лісі. Перебування в густині стел викликає занепокоєння, турбує, візуальність мінімалізована кольором і фактурою колон.

Відчуття загубленості, неможливість скласти враження про щось, будиши його частиною, є дуже важливою частиною впливу меморіалу на відвідувача. З іншого боку, не співвідношення масштабу людського тіла й масштабу всього меморіалу видається влучною метафорою неспіввідношення події й окремого людського досвіду (ми говоримо про людей, що не могли бути учасниками або очевидцями подій). Загалом, ідея передачі травматичного досвіду через взаємодію не стільки зі свідомим сприйняттям, скільки з тілом і відчуттями, видається дуже перспективною.

Відкритість меморіалу до всіх форм взаємодії з ним є окремим питанням, яке залишається найбільш контроверсійним. З одного боку, це можна сприймати як символ співіснування сучасного життя й трагічної пам'яті в спільному просторі, а поведінку відвідувачів — як символ їхнього ставлення до події. З іншого боку, неготовність великої частини людей (у тому числі також тих, що вижили в Голокості, або їхніх безпосередніх родичів і нащадків) сприймати такий засіб комеморації, залишає питання прийнятної репрезентації Голокосту відкритим.

*Віталія Сазонова (Лія Достлєва),
Познань, Польща*

* * *

За цих кілька днів наша група зустрілася із цікавими людьми — молодими дослідниками, досвідченими науковцями та професійними гідями різних науково-дослідних та музейно-меморіальних комплексів. Від них ми дізналися багато чого нового як у методиці, так і в дидактиці подачі матеріалів по вивченню та дослідженню історії європейських євреїв.

Найкраще запам'яталися мені зустрічі в «Будинку Ванзейської конференції» та роз'яснення щодо значення

як будівлі так і самої конференції в рішенні щодо «легалізації» Голокосту на територіях захоплених Третім райхом. Особисто для мене була дуже цікава практична робота та екскурсія й у меморіальному комплексі «Топографія терору». Оскільки я займався інтерпретаціями фотографій Першої та Другої світових воєн, деяких деталей не помічав або вважав за другорядні, співробітник цього центру сфокусував мої думки в іншому напрямку, показав нові методи інтерпретації світлин. Позитивно можу оцінити й вечірню інтерактивну прогулянку берлінськими місцями пам'яті присвячену єврейським жертвам як Голокосту, так і антигітлерівському підпіллю. Саме ці пам'ятні знаки та символи, у сучасній урбаністичній культурі, покликані не лише зберегти пам'ять про людей, події та жахиття расистської політики тоталітарного режиму, але й бути орієнтирами для тематичних екскурсій, коли фрагмент історії міста вивчається на конкретному місці, майдані, вулиці тощо. Власне тут ховається моя пропозиція наступні рази такі екскурсії завчасно подавати в рідері у вигляді коротких текстів по тих місцях, де має пройти маршрут. Власне стосовно рідера, то тут можу зауважити, що ми так з ним і не працювали, мабуть, насичена програма та різноманіття текстів відсунули дискусію по ньому на інший план.

Щодо інших зауваг, тут хочу підкреслити досить цікавий виїзд до центру 7x jung, який залишив у моїй пам'яті нейтральний слід. На мою думку, такі інтерактивні заходи слід проводити з учнями старших шкіл, можливо зі студентами педагогічних вишів. Для молодих науковців це не принесе бажаного освітнього результату. Хоча саме такі інтерактивні рольові завдання дозволяють, у першу чергу, дітям зрозуміти багатовекторність аспектів «заборони», «дозволу», «команди», «(дез)інтеграції», «свого простору» тощо.

Назарій Гуцул,
Łódź, Gießen

* * *

Музеї, які ми відвідали, вразили не лише експозицією, але й своєю інтерактивністю, спрямованістю на різні вікові категорії відвідувачів та відпочинковими зонами, де можна не лише присісти, а навіть прилягти, переглянути відео, пограти в тематичну гру тощо. Відтак, тут ніколи буде нудьгувати ані школярам, ані дорослим. Окрім того, ми змогли переконатися в тому на скільки важливою є роль екскурсовода, його світоглядна позиція, підходи до подання інформації тощо.

Цікавою формою роботи була взаємна екскурсія «Культура пам'яті і єврейський Берлін» під час якої ми мали можливість не лише почути інформацію від Тетяни Маникіної про різні пам'ятники та архітектурні пам'ятки, але водночас «спробувати себе» в ролі екскурсоводів, із чим упоралися досить успішно. Надзвичайно пізнавальним був воркшоп «Німецька преса в часи націонал-соціалізму», де, розділившись на групи, ми аналізували різні німецькі пресові видання часів націонал-соціалізму та їхню «єврейську тематику». Справив враження й практикум, на якому ми розглядали таке цінне історичне джерело для дослідження Голокосту, як фотографія, описуючи різноманітні фото та інтерпретуючи їх.

У цілому, програма семінару була побудована дуже вдало, з проєкцією на те, аби учасники змогли простежити, якою може бути поведінка людини в екстремальних умовах, розглянути процеси, що відбувалися в часи Голокосту, з різних позицій, у основі яких різні ролі людини — жертва, злочинець і спостерігач. Важливим було й те, що ми мали змогу провести паралелі між основними тенденціями політики й культури пам'яті в Україні та Німеччині. Ці 6 днів, проведених у Берліні, змусили нас багато над чим задуматися, зокрема над тим, на скільки важливою в нашому житті є Пам'ять. Пам'ять про людину, про подію, про той чи інший період історії.

Віталіна Данильчук,
м. Рівне

X НАУКОВО-ОСВІТНІЙ СЕМІНАР ім. РОБЕРТА КУВАЛЕКА «ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ТА СХІДНІЙ ПОЛЬЩІ»

З 17 по 22 вересня 2017 року в Україні та Польщі тривав X науково-освітній семінар ім. Роберта Кувалека «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі».

Цей щорічний навчально-методичний семінар для викладачів історії та гуманітарних дисциплін складався із лекцій та дискусій, а також відвідин меморіальних місць, пов'язаних із трагедією Голокосту на теренах Західної України та Польщі. Учасники відвідали пам'ятні місця у Львові, Білгорай, Люблін, Меморіал на місці колишнього табору Треблінка, Меморіал та музей «Майданек», Замосць, Томашув, Белжець та Меморіал і музей на місці колишнього нацистського табору смерті Белжець, Меморіал жертвам Голокосту в Раві-Руській та Жовкву.

Протягом семінару учасники мали змогу прослухати лекції таких українських та польських істориків та дослідників як Анатолія Подольського, Олександра Зацева, Віталія Боброва, Ольгу Колесник, Ольгу Педан-Слепухіна, Агату Радковську, Роберта Шухта, Куба Хмілевські, Йоанни Зентар, Еви Копер, Томаша Ханейко, Любові Кремінець. Темі стосувалися становища євреїв України в міжвоєнний період, українського націоналістичного руху та євреїв, сприйняттю Голокосту в Україні та Польщі, комеморативних практик різного часу та місць тощо.

Семінар організовано в співпраці Українського центру вивчення історії Голокосту та Осередку «BRAMA GRODZKA. TEATR NN» за фінансової підтримки American Jewish Committee та Conference on Jewish Material Claims Against Germany. Як завжди, пропонуємо читачам ознайомитися з деякими відгуками учасників семінару.

МІСЦЯМИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

З 17 по 22 вересня 2017 р. українські учасники брали участь у навчально-методичному семінарі імені Роберта Кувалека «Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі». Семінар розпочинався в м. Львів і надалі передбачав подорож місцями пам'яті на територіях колишніх нацистських таборів смерті (Треблінка, Майданек, Белжець) та завершувався в містечку Жовква. Це створило чудову перспективу для можливостей порівняння культури пам'ятей про жертв Голокосту в Україні та Польщі. Саме на особливостях місць пам'яті, їхньої впорядкованості та концептуалізації й збираємося сфокусувати увагу в цій публікації.

День 1–2, м. Львів

Знайомство з єврейською спадщиною м. Львів розпочалося з екскурсійного туру до однієї з найвідоміших у місті синагог «Золота Роза». Зруйнована нацистами в 1941 р. синагога сьогодні може промовляти до перехожих лише своїми залишками, які було визнано пам'яткою архітектури місцевого значення. Після тривалих дискусій, які відбувалися кілька років, меморіалізацію цього місця було здійснено за проектом німецького архітектора Франца Решке «Простір синагог». Законсервовані рештки синагоги та меморіальна інсталяція свідчать про впорядкування цього місця, яке привертає увагу перехожих до єврейського минулого Львова.

Подальші екскурсії містом були присвячені місцям масових убивств у період Другої світової війни — залізнична станція Клепарів, місце перебування Янівського табору та пересильної тюрми №25 (символ радянських репресій). Уже перше знайомство з меморіальним знаком на станції Клепарів (яка була пересильним пунктом для депортованих до табору смерті «Белжець» жертв Голокосту в часи Другої світової війни) викликало певне спантелечення: меморіальна дошка ще з радянських часів вказує помилкову кількість жертв, яких було депортовано зі Східної Галичини — 500 тисяч. Насправді це загальна чисельність жертв, які загинули в таборі Белжець (депортації до нього відбувалися не лише з території Східної Галичини, але й окупованих польських теренів). Помилково визначена в період СРСР цифра так і не була змінена за 25 років незалежності. Можна критикувати за це владу, але й громадські діячі, які сьогодні опікуються єврейською спадщиною міста, ймовірно не доклали зусиль аби внести необхідні зміни.

Наступне за екскурсійним маршрутом місце пам'яті — територія сумнозвісного в галицькому регіоні Янівського концентраційного табору. Упорядкованість цього місця сьогодні зводиться до наявності кількох меморіальних знаків, що інформують перехожих про функції табору в час Другої світової війни. В усьому іншому — це огорожена, але доволі занедбана в трав'яних заростях територія. Про комеморативну функціональність місця свідчать вінки біля меморіального каменю та залишені там «сповідні» картки німецьких відвідувачів з коротким текстом вибачень за злочини нацистського режиму (англійською, німецькою, івритом та не надто літературною російською мовою із помилковим у цьому мовному варіанті написанням слова «Голокост» із маленької літери).

Екскурсійний тур трагічними сторінками історії Львова завершувався цікавим та інноваційним проектом — ще повністю не завершеним, але вже функціональним у експериментальному режимі музеєм «Територія терору». Назва музею одразу наштовхує на питання — що він має спільного з музеєм «Топографії терору» в Берліні? Це було одне з перших запитань екскурсоводу. Відповідь, яку дізнаємося з її вуст, — це унікальний український проект, що дублює берлінський аналог хіба що за задумом. Нас знайомлять із зовнішньою частиною музею, яка знаходиться на вулиці — великі фото з обличчями жертв, імпровізовані залізнична колія та вагон — добре знайомі й уже давно усталені для європейських практик пам'яті про жертв Голокосту символи. Цікавим випадковим доповненням до зовнішньої експозиції стала справжня діюча залізнична колія, що проходить за кілька метрів поряд. Звук потягів періодично перериває екскурсовода та спонукає відвідувачів на мить поринути в цей сюрреалістичний перформанс — ймовірно когось занурюючи глибше в атмосферу епохи депортацій (для яких потяги слугували головним технологічним засобом), а когось повертаючи до реальності (все ж залізницею курсують справжні сучасні потяги).

Тут же на вулиці зустрічаємося з нещодавніми символічними «жертвами» декомунізаційного процесу — на подвір'ї музею знайшла свій тимчасовий прихисток меморіальна таблиця жертвам нацизму — радянським письменникам Олександру Гаврилюку та Степану Тудору, які, будучи жертвами із числа комуністів, не «догодили» сучасній владі й були декомунізовані. Це наштовхує на думку про те, що в нас склалася цікава негласна практика декомунізації — комуністи нібито могли бути лише злочинцями, але аж ніяк не жертвами. Тому всі меморіальні маркери на їхню честь потрібно прибрати із символічного простору держави. На запитання про те за які злочини було декомунізовано цих письменників екскурсовод лише знижує плечима, мовляв символ комуністичної доби й вирішили зняти.

Головна внутрішня експозиція поки що доопрацьовується, тому нас відводять до тимчасової виставки, присвяченої атеїстичній пропаганді радянської влади. Надзвичайно яскраві пропагандистські листівки радянської доби доповнює відео-інсталяція. Музей не цурається використання сучасних технологій і претензійно прагне йти в ногу із часом. Перегляд цієї тимчасової експозиції дійсно вражає — листівки яскраво промовляють самі за себе. Кожну з них можна було б окремо аналізувати в процесі вивчення пропаганди на заняттях з історії чи політології.

Відвідини музею «Територія терору» залишають загалом приємне враження — українська музейна справа намагається модернізуватися й наздогнати час. Єдине застереження, що переслідує після екскурсії — декларований концептуально як музей жертв тоталітарних режимів, «Територія терору» насправді може перетворитися, головним чином, у місце пам'яті про жертв тільки одного тоталітарного режиму — комуністичного. Принаймні аналіз контенту сайту музею підштовхує до такої думки (більшість матеріалів на сайті присвячені жертвам репресій СРСР). Однак поки що рано робити висновки. Варто зачекати поки це місце офіційно відкриється й відвідувачам

буде представлено його основну експозицію. Насамкінець, неподалік від виходу з музею помічаємо два вже типові для України меморіальні маркери, які можна означити як «Тут буде...»: «На місці колишньої гулагівської пересильної в'язниці буде споруджений знак пам'яті жертв Голодомору» і «Тут буде споруджено меморіал жертвам комуністичного терору». Усе ж таки останнє деклароване побажання є концептуально ближчим для цього місця пам'яті. Адже для регіону мова йде про жертв комуністичного терору в цілому, а не жертв Голодомору, який Східна Галичина не переживала. Однак відзначимо, що усталена в Україні практика меморіалізації за сценарієм «тут щось буде» доволі розтягнута в часі й це абстрактне майбутнє іноді десятками років так і не настає.

День 2, подорож до Любліна

Перше знайомство з польською культурою пам'яті про єврейське минуле розпочинається не з усесвітньо відомих меморіалів на місцях колишніх нацистських таборів смерті, а з маленького містечка Білгорай. Тут втілюється доволі унікальний проект — реставрація повністю дерев'яного штетлу. Його архітектура, за словами гіда, не є точною копією того штетлу, який тут перебував до Другої світової війни, а радше повторює різні стилістичні форми, властиві єврейським містечкам Польщі, України та Білорусі — такий собі збірний образ типового східноєвропейського єврейського дерев'яного штетла із синагогою в центрі. Унікальність та інноваційність цього проекту доповнюється ще його культурно-комерційним характером: будується не просто музей під небом на кшталт української Колочави чи Пирогово, але й справжні дерев'яні житлові приміщення, у яких кожен охочий (якщо в нього є для цього матеріальні можливості) може придбати собі житло для постійного місця проживання чи періодичного відпочинку. У економічному контексті це робить подібний проект не лише самокупним, але й прибутковим. Одвічна проблема України — нестача коштів на культурні проекти, які вже стереотипно розглядаються як неприбуткові починання, що не здатні вижити без постійної фінансової підтримки. Місто Білгорай демонструє нам один із прикладів того, як «культурний хліб» можна вживати не лише в символічному сенсі.

На окрему увагу заслуговують меморіальні практики в самому м. Люблін. Місто, яке втратило практично всіх євреїв під час Другої світової війни, сьогодні зусиллями міської влади доволі успішно опікується збереженням історичної пам'яті про них у власному символічному просторі. Повчальним для України має стати те, що відбувається це за ініціативи етнічних поляків — мешканців Любліна. Одна з ключових культурних організацій, яка цим займається — «Брама Гродська» — реалізує свої проекти головним чином за кошти міського бюджету.

Перше, із чим стикаємося в центральній частині Любліна — це маркована спеціальними вмонтованими в бруківку табличками територія колишнього єврейського гетто часів нацистської окупації. Таблички розміщені таким чином, що коли текст обернений до вашого обличчя — ви на території гетто. Якщо ж він перевернутий — ви знаходитеся за межами кордону гетто. Усією центральною частиною міста розкидано 23 різних меморіальних знаків, присвячених євреям, на кожному з яких означено одну із 23-х літер гебраїської абетки та короткі інформаційні довідки про історичне значення самих місць. Одним із таких

знаків марковано символічний «Ліхтар пам'яті» — старовинний ліхтар, що зберігся ще з міжвоєнної доби. Він увімкнений цілодобово з метою привернення уваги перехожих вдень і вночі до єврейського минулого Любліна, яке назавжди зникло й сьогодні може існувати лише в колективній пам'яті мешканців.

Ще один інноваційний спосіб пам'ятання, з яким стикаємося під час екскурсії — морал, нанесений на нижню частину мосту. Не надто красивий пейзаж спонукав ініціаторів цього проекту з «Брами Гродської» відтворити фото вулиць міжвоєнного Любліна з його єврейськими та польськими пейзажами. Нанесені на стіну мосту фото-проекції спонукають зануритися в майже живе, але, водночас, уже досить далеке полікультурне минуле міста. Тут на одній із центральних вулиць ніби оживають міжвоєнні магазини меблів, фарб, взуття, одягу, косметики, пекарня тощо.

Наступний меморіальний маркер, що викликає хвилю емоцій навколо трагічної долі єврейської громади Любліна під час нацистської окупації, — нанесений на одній зі стін будівлі, яка перебувала на кордоні гетто, вірш польської поетеси Julia Hartwig. Ця поезія народилася в неї після доленосної зустрічі зі своєю шкільною подругою під час окупації Любліна. Польська поетеса та її єврейська подруга під час несподіваної зустрічі перебували географічно поряд, проте символічно (у контексті нових реалій расистського переоблаштування простору) дуже далеко одна від одної — одна з них знаходилася у відносно вільній частині Любліна, тоді як інша — була «замкнена» на території гетто. Творці символічного маркера припускають, що орієнтовно на цьому місці й могла відбутися зустріч, яка переповнила Julia Hartwig емоціями та спонукала її до написання поезії «Колежанка».

І нарешті останній меморіальний аспект символічного простору Любліна, який привертає увагу вже не стільки етнічним, скільки соціальним контекстом — імпровізоване нанесення фото мешканців довоєнного міста у вигляді фігур людей, які перебувають «у вікнах» старих будівель. Справжні фото, знайдені під час ремонту однієї зі старовинних будівель, тепер спостерігають за нинішніми перехожими в старому місті. Такий собі постійно діючий фото-музей, що чудово залучає старі мовчазні будівлі, змушуючи їх «розповідати» про минуле.

Окремо відзначимо й ключову інституцію, яка займається єврейською спадщиною м. Люблін — «Браму Гродську». Розміщена в одному зі старих відреставрованих приміщень ця організація вдало поєднує науково-дослідний центр і музей водночас. Більшість кімнат приміщення, окрім того що слугують місцем роботи працівникам організації — є разом із тим і музейними експозиціями. Велика кількість полиць із теками містить відомості, які організація збирає на кожну окрему людину — жертву Голокосту в Любліні. Привертає увагу те, що таких тек у приміщенні кілька тисяч — рівно стільки, скільки жертв Голокосту нараховується в Любліні. Звісно, переважна їх більшість містить чисті аркуші паперу, адже неможливо знайти відомості про всіх євреїв, які стали жертвами Шоа. Але це жодною мірою не означає, що вони не заслуговують на пам'ять хоча б у вигляді такої імпровізованої теки. Ймовірно, як і порожні полиці в меморіалі Яд Вашем, ці теки символізують те, що ми можемо так ніколи й не дізнатися імен усіх жертв Голокосту. Невеличкі виставкові зали супроводжують

відвідувачів організації від нижніх до верхніх поверхів будівлі. Хронологічно побудовані вони від моменту окупації до повного вбивства відтворюють долю євреїв міста в час Шоа. Символічною тут є фігура єврейського хлопчика, фото якого можемо спостерігати на нижніх ярусах східців будівлі, проте його образ зникає коли підіймаємося вище. Насамкінець — світла кімната як кульмінація завершення злочину та символ продовження життя.

На завершення про Люблін варто додати ще й те, що в місті повсюдно можна взяти буклети й туристичні путівники 4-ма мовами — польською, українською, англійською та івритом. Цікаво, яке з українських міст може похвалитися цим?

Оскільки Люблін є містом-побратимом Рівного, якось само собою напрошуються паралелі. Адже наші місцеві еліти часто подорожують з офіційними делегаціями до Любліна, укладають домовленості про співпрацю й наводять це місто в приклад рівненській візії політичного, економічного й культурного розвитку в майбутньому. Що з окресленого вище можна сьогодні хоча б у наближеній перспективі знайти в м. Рівне? Не окреслені кордони рівненського гетто (як і відсутність будь-якого меморіального знаку на його місці), відсутність будь-яких меморіальних позначок на тих будівлях, що сьогодні становлять частину єврейської історико-культурної спадщини, відсутність окремої інституції для культурної політики, яку можна було б порівнювати із «Брамою Гродською», неможливість знайти туристичні путівники часто навіть українською мовою. Загалом бачимо хороший приклад для наслідування й низку цікавих ідей для майбутніх місцевих проєктів у сфері культурної політики.

День 3–5,

«Табори смерті на території окупованої Польщі»

Однак ключова мета освітнього семінару — це відвідини меморіальних комплексів на місцях таборів смерті. Учасники семінару мали можливість побувати в 3-х із 6-ти ключових місць, що символізують Голокост європейських євреїв — Треблінці, Майданеку й Белжеці (інших три сумнозвісних табори — Аушвіц, Собібор та Хелмно).

Для того щоб окреслити сучасний політичний контекст цих меморіалів, відзначимо, що польська політика пам'яті тут не обійшлася тут без певних сюрреалістичних сюжетів. У сучасній Польщі діє нормативно-правовий акт, згідно з яким при означенні цих місць у статтях чи публічних промовах потрібно обов'язково вживати формулювання «табори смерті на території окупованої Польщі». Інші формулювання виглядатимуть сумнівно, а якщо ви, не доведи Боже, зазначите «польські табори смерті» — одразу ж ризикуєте перетворитися на персону нон грата. Такою була реакція польської влади на часте вживання цього останнього словосполучення в публіцистичному дискурсі. Однак ця боротьба зі стереотипами звісно має дещо односторонній характер і стосується переважно викорінення небажаних для сучасної Польщі дискурсивних практик. На таку думку підштовхує подальше «життя» радянської риторики про «українських вахтманів». Згадки про них знаходимо й у Треблінці, і в Майданеку, і в Белжеці. Вони неодноразово звучали й під час однієї з лекцій у Майданеку, а вказівка лектору на некоректність такого формулювання хоча й викликала розуміння, проте це словосполучення й надалі використовувалося ним ймовірно доведено до автоматизму на

підсвідомому рівні. «Українськими охоронцями» в радянський час називали охоронців таборів смерті, до яких зараховували переважно українських колабораціоністів. Сьогодні цілком очевидно, що попри наявність значної кількості охоронців концтаборів із числа українців, склад охоронців був поліетнічним за характером, а словосполучення «українські вахтмани» — є плодом радянської пропаганди.

Загалом же категоріальний апарат студій Голокосту в Польщі має не лише політичні, але й свої наукові особливості. Тут швидше можна почути терміни «загибелі» й «людобуйство» ніж «Голокост» (найбільш усталена у світі категорія) та «Шоа» (ізраїльська практика означення геноциду єврейського народу, що дослівно перекладається як «Катастрофа», також часто практикується у французькому дискурсі студій Голокосту).

Треблінка —

не радянський меморіал радянської епохи

Першим меморіалом, який відвідала група, був колишній табір смерті «Треблінка». Це одне з тих місць, яке було повністю знищене нацистами. Тому жодних бараків, крематоріїв та інших автентичних для таких місць речей тут не зберіглося. Натомість є меморіальний комплекс, споруджений іще в період Польської Народної Республіки. При цьому меморіал зовсім не схожий на типові радянські монументальні практики з означенням жертв як «мирних громадян». Його безпосередньо присвячено жертвам Голокосту. Надпис на камінній плиті біля входу недвозначно проголошує: «У цій місцевості з липня 1942 по серпень 1943 знаходився гітлерівський табір смерті, у якому загинуло понад 800 000 єврейського населення Польщі...».

Вражає й нетиповий радянській епосі символізм цього місця пам'яті. До входу веде вимощена кам'яна дорога, яка закінчується біля імпровізованих кам'яних воріт. Вони напівпрочинені, що дає відвідувачам можливість вибору — ви можете подумати чи варто заходити в це місце жахливих злочинів. Адже більше ніхто й ніколи не повинен змушувати людей входити сюди силою (як це відбувалося під час Голокосту). Лише жест доброї волі з метою вшанування загиблих сьогодні може бути спонукою відвідин основної частини меморіалу де відбувалося вбивство сотень тисяч євреїв.

По дорозі до головного меморіалу зустрічаємо кілька камінних плит із назвами країн, з яких відбувалися депортації до Треблінки (Югославія, Болгарія, Франція, Чехословаччина, Польща, Німеччина, Австрія, Швеція, СРСР, Бельгія, Македонія). Лише одна з означених країн присутня тут не через те, що її євреї були вбиті в цьому місці, а тому, що несе інституційну відповідальність за депортації євреїв з окупованих теренів — Болгарія (не депортувала «своїх» євреїв, але здійснила це з євреями Македонії). Найновіший камінь, встановлений у цьому місці, присвячено євреям Македонії — незалежна держава побажала оновити політичний контекст ще радянського концерту пам'яті.

Основна частина меморіалу — великий за розмірами камінний монумент, що зроблений у вигляді мацеві. Він звідусіль оточений сотнями невеличких каменів, на кожному з яких викарбувана назва населеного пункту. Тут присутні практично всі міста й містечка, з яких відбувалися депортації євреїв до Треблінки. Зважаючи на те, що камінь у юдейській традиції є символом пам'яті, це місце є надзвичайно промовистим. При цьому серед усіх каменів з

географічними назвами лиш одне ім'я — «Януш Корчак та діти». Іменитий педагог, що приніс себе в жертву заради дітей, яких супроводжував на смерть у Треблінці аби не залишати їх на самоті перед жахливою перспективою, єдиний відзначений іменним каменем у цьому меморіалі. Композиція доповнюється імпровізованим згарищем серед поля всіяного каміннями — символ кремації людських тіл.

Якщо аналізувати це місце пам'яті в сучасному контексті меморіалізації, згідно з якою меморіал — це не лише наявність пам'ятника, але й освітнього та наукового центрів — то тут значущість Треблінки виглядає вже не так переконливо. Ще донедавна поблизу меморіалу розташовувалася сільськогосподарська садиба. Лише кілька років тому тут почав працювати невеличкий освітній центр. Над створенням наукового центру Треблінці ще доведеться попрацювати. Звісно, в порівнянні з «українськими досягненнями» в царині комеморації жертв Голокосту, Треблінка виглядає майже ідеальним меморіалом.

Майданек і «педагогіка пам'яті»

Одним з польських лідерів того, що в сучасній музейній справі визначають як «педагогіка пам'яті» (сучасні методичні практики, покликані використовувати музей-меморіали в освітньому процесі) безперечно є меморіал на місці концентраційного табору «Майданек».

Перше з чим стикаємося під час екскурсії — це меморіальна дорога до так званого «мавзолею» (упорядкованого місця, у якому зібрано залишки спалених у цьому таборі жертв). Якщо в Треблінці напівпрочинені ворота ніби ненав'язливо запрошували відвідувачів, залишаючи їм вибір — заходити до основної частини чи залишитися ззовні, то в Майданеку вже наявна спеціальна дорога пам'яті, яка проходить поряд із територією самого табору. Це дає можливість усім відвідувачам вшанувати пам'ять загиблих, не потрапляючи до самого табору смерті — адже ніхто сьогодні не повинен змушувати людей повторювати шлях жертв.

На основній території колишнього табору розміщено величезну кількість дерев'яних бараків, які стилістично повторюють ті, у яких перебували в'язні табору. У кожному із цих бараків розміщено музейну експозицію. Для того щоб відвідати їх усі — знадобився б, мабуть, цілий день. Привертає до себе увагу одне з приміщень, де розміщено експозицію з відтвореною газовою камерою. Ще одна експозиція розповідає історію табору — сучасні фото тих чи інших місць Майданеку дублюються з тими, які було зроблено на момент його звільнення. Надзвичайно емоційна інсталяція в одному з бараків — тусклі лампи, що горять у напівтемряві й звучить вражаюча трагічна музика. Не менш емоційно виглядає експозиція зі взуттям жертв — ці реальні предмети одягу реальних людей не можуть не спонукати до роздумів про те, що тут усе відбувалося насправді, усі ці речі належали реальним людям, яких було неправомірно позбавлено фундаментального природного права людини — права на життя.

Огорожа з колючого дроту, вартові вежі — усе тут нагадує про те, де ми знаходимося. Лише красиво прибранна територія й вимощені бруківкою доріжки мимоволі повертають до реальності музею-меморіалу, а не справжнього концентраційного табору.

В окремому приміщенні меморіал містить основну музейну експозицію. Тут можна заглибитися у вивчення жит-

тєвих історій жертв табору смерті. Вони мають свої імена та обличчя (на цьому в експозиції зроблено особливий акцент). На них можна не лише поглянути й прочитати їхню коротку історію, але й узяти із собою ці фото з біографічними довідками у вигляді маленьких візитних карток.

Насамкінець відзначимо — на базі меморіалу функціонують навчальний та науковий центри. Тут ведуться дискусії про педагогіку пам'яті, проблеми її (не)ефективності, проводяться соціологічні дослідження серед відвідувачів на предмет дієвості та ефективності існуючих експозицій. Звісно, тут відбувається ж і збір та аналіз матеріалів про історію Голокосту, написання книг з історії Шоа на теренах Польщі.

Белжець і постмодерні практики пам'ятання

У підпорядкуванні Майданеку знаходиться ще один меморіал на території колишнього табору смерті — Белжець. Тривалий час на місці цього табору був лише пам'ятний знак, споруджений ще в радянську епоху. Відносно недавно перебудований меморіал виявився, мабуть, найбільш нетиповим за своїм символізмом серед усіх інших подібних музеїв жертв Голокосту на теренах сучасної Польщі.

Уже при вході до меморіалу привертає до себе увагу стилістика нанесення основної інформації про це місце — викарбуваний на бетонній стіні металевими літерами текст із якого ніби течуть сльози у вигляді іржі. Коротку інформацію про Белжець увінчує біблійна цитата із Книги Йова «Не прикрий, земле, крові моєї, і хай місця не буде для зойку мого». Йов — біблійний герой, якому довелося витримати надзвичайні страждання й випробування. І при цьому він жодною мірою не зневірився в житті. Слова із цієї книги як ніщо інше пасують для символізації страждань євреїв у час Голокосту.

Оплакувати тут дійсно є кого — понад 500 000 жертв загинули в цьому таборі (у тому числі переважна більшість євреїв Східної Галичини — саме про ці 500 000 помилково йдеться в уже згаданому написі на меморіальній дошці, що на станції Клепарів). Можливо за масштабами вбивства він і поступається більш знаному у світі Аушвіцу, однак сумнозвісності цьому місцю додає той факт, що лише 2 його жертви змогли вижити (Рудольф Редер та Хаїм Гершман). У всіх можливих контекстах це був табір смерті — саме вбивство було його чи не єдиним призначенням і ймовірність порятунку зводилася до нуля.

Сьогодні Белжець видається багатьом українцям чимось далеким від наших теренів — закордонною територією. Однак ще в період Другої світової війни це місце було частиною одного простору із західноукраїнськими землями — лише 70 км насправді відділяє його від м. Львів. Саме через географічну близькість Белжець і став місцем вбивства більшості галицьких євреїв.

Основну частину меморіалу зроблено із використанням рудного шлаку, що забезпечує йому специфічний чітко виражений чорний колір. Перше знайомство із цим «чорним пустирем» справляє шокуючи враження — ми ніби на постійно розореному полі, яке вже ніколи не можна буде засіяти після всіх тих злочинів, свідком якого воно стало. При цьому деякі частинки поля виглядають чорнішими за інші — це спеціально означені місця, на яких під час розкопок було знайдено масові поховання жертв. У центрі це «чорне поле» розсікає вузька доріжка, яка

веде до основної частини меморіалу (якщо в нього взагалі є основна частина — адже всі меморіальні знаки тут по особливому символічні). Йдучи цією дорогою пам'яті, ми поступово заглиблюємося, а бетонні стіни із в'ючною металевою арматурою стають усе вищими й масивнішими. Так досягається ефект заглиблення в таку собі безодню та відчуття все більшого психологічного пригнічення через цей зростаючий тунельний ефект.

Зрештою, ми дістаємося велетенської бетонної стіни пам'яті де ще раз повторюються вже згадані слова з Книги Йова (цього разу викарбовані значно більшими літерами). Стіна ж позаду нас всяяна нанесеними на ній іменами людей — це найпопулярніші єврейські імена тих часів. Така практика, покликана гуманізувати жертв — повернути їм імена навіть у такій абстрактній формі, якщо сьогодні неможливо встановити їх усі достовірно.

Надалі східці вгору приводять нас до верхньої частини меморіалу, з якої чудово простежуються чорніші (місця поховань) й світліші плями в основній частині пам'ятного знаку. Повернутися можна лише обійшовши меморіал його краями. При цьому на східцях зустрічаємо нанесені назви населених пунктів, з яких до Белжеця депортували євреїв. Їх розміщено в хронологічній послідовності відповідно до черговості прибуття потягів із жертвами — тому першими йдуть Люблін та Львів (це саме ті міста, з яких до Белжеця прибули два перших потяги з євреями). Львів і Люблін надалі повторюються ще кілька разів уже після інших населених пунктів — це символізує кількість потягів та хронологію їх прибуття в табір смерті. Аналогічна ситуація й з іншими населеними пунктами, значну частину яких згадано не один раз. Вражає значна кількість східногалицьких міст. Трускавець, Рава-Руська, Золочів, Коломия, Станіславів, Снятин, Чортків, Дрогобич, Самбір, Старий Самбір, Тер-

нопіль — це далеко не повний перелік галицьких міст, євреї яких відправлялися потягами до цього табору смерті.

Повертаючись до початку шляху наштовхуємося на ще 2 примітні меморіальні маркери. Один із них — це імпровізована дерев'яна кладка, яку в таборі використовували для спалювання людських тіл. Другий — нанесені поряд на стіну слова з відомого віршу єврейського поета Дана Пагіса: «Тут у цьому вагоні я, Єва, з сином Авелем. Якщо побачите мого старшого — сина людського, Каїна, скажіть йому, що я». Недомовлені слова в цьому місці пам'яті ймовірно не потребують коментарів чи літературної критики — тут кожен має право розуміти щось своє.

Ще одне надзвичайно абстрактне й символічне місце в Белжеці, яке також не підлягає жодним однозначним трактуванням — величезне повністю пусте й напівосвітлене приміщення, у якому кожен порух, кожен подих чи звук повертаються вражаючим відлунням.

Звісно, Белжець має свою музейну експозицію, над якою працювали провідні американські та польські історики, освітній і науковий центри. Однак найбільш вражаючим тут є багатоголосся символічних форм самого меморіалу, які спонукають задуматися, відрефлексувати, пережити суперечливі емоції — і жодних однозначно «правильних» відповідей. Тому це саме те місце, яке спонукає до формулювання питань, а не отримання заздалегідь підготовлених «правильних» відповідей. Адже, як свого часу влучно зазначив Олександр Гершензон, минуле є тим полем, у якому маємо вчитися задавати собі хороші питання, а не шукати в ньому правильних відповідей для мінливого сьогодення. Це те поодиноке, чому може вчити історія в якій ми так вперто не бажаємо вчитися.

День 6-й, повернення до України

Повернення до України символічно пролягало через два невеликих містечка — польський Замость та українську Жовкву. У першому випадку — центральна частина міста належить до спадщини ЮНЕСКО. У другому — лише поодинокі об'єкти внесено до цієї спадщини. У випадку Замосця — впорядкована історико-культурна спадщина, реставровані об'єкти, що символізують єврейське минуле містечка (включно з повністю відновленою красивою синагогою). У випадку Жовкви — низка об'єктів культурного спадку, які потребують термінової реставрації, занедбана одна з найбільших синагог у Східній Європі, що стоїть «дикою» пустою. Обидва містечка дуже схожі за вагомістю тих історико-культурних ресурсів, які дають можливість розвивати

Ева Копер та Ольга Колесник. На теренах Меморіалу в м. Белжець

Учасники в Меморіальному комплексі м. Рава-Руська

туристичний потенціал. Проте сьогодні вони зовсім по різному використовують ці можливості. Україні є таки чому почититися у своїх сусідів, а хотілося б щоб було навпаки.

*Петро Долганов,
к.і.н., РДГУ, м. Рівне*

* * *

Український і польський способи вшанування пам'яті жертв «Акції Райнхард»: спільне, відмінне та дискусійне

Протягом одного тижня освітнього семінару групі музейних та освітніх працівників вдалося відвідати кілька колишніх таборів смерті (Белжець, Треблінка і Майданек), а також побачити сучасну польську культуру пам'яті про єврейське минуле й Голокост на прикладі Люблінщини й українську на прикладі Львівщини. Географічно ці території належать до колишнього Генерал-губернаторства, яке існувало тут у період нацистської окупації в часи Другої світової війни, і відповідно єврейське населення на цих теренах стало жертвою акції під кодовою назвою «Акція Райнхард». У рамках цієї акції передбачалася депортація євреїв і ромів до трьох головних таборів смерті (Белжець, Треблінка й Собібор) з п'яти дистриктів у Генерал-Губернаторстві. Унаслідок «Акції Райнхард» нацистами було вбито фактично все єврейське населення на цих теренах, і зокрема на території сучасної Західної України, що попри поширену на сьогодні думку все ж робить частину території України причетною до історії Голокосту, пов'язану з таборами смерті, а не лише до так званого «Голокосту від куль».

Усі дні під час поїздки учасники семінару обговорювали й оцінювали побачене як з точки зору порівнянь Україна — Польща, а й серед того, як історія Голокосту і євреїв (не)присутня в міському чи музейних просторах. Серед піднятих тем можна виокремити кілька, що виходять за рамки вузької теми освітнього семінару й торкаються ширших тем, ніж лише історія Голокосту на цих землях.

Перш за все, це питання можливості порівнянь меморіалів у місцях колишніх таборів смерті. Під кінець семінару серед учасників дискусії виникла суперечка про те, який з відвіданих меморіалів можна вважати найкращим і чи взагалі таке слово є прийнятним для окреслення меморіалів на місцях масових убивств. Йшлося про те, що меморіал на місці колишнього табору смерті в Треблінці не змінювався з 1964 р. і він не містить повноформатного музею чи освітнього відділу на місці, у той час, як новий меморіал у Белжеці (відкритий у 2004 р.) має нову й сучасну експозицію. Попри те, що обидва комплекси візуально лише символічно віддають пошану пам'яті жертвам (ані табір у Треблінці, ані табір у Белжеці не зберігся в оригінальному вигляді до сьогодні), все ж виникає питання, чи можна оцінювати й порівнювати їх між собою або іншими подібними місцями? Це питання залишилося відкритим після обговорення в групі учасників семінару й воно лежить у більш широкій сфері проблем на тему місць людських страждань у минулому. Подібна тема піднімалася в нещодавньому фільмі режисера Андрія Лозниці «Аустерліц», у якому автор ставить багато відкритих питань до нас, як до відвідувачів таких музеїв.

По-друге, протягом кількох днів ми не лише побачили загальні тенденції в ушануванні пам'яті жертв чи єврейського минулого на Львівщині й Люблінщині, але також помітили, як діяльність окремих інституцій змінює ландшафт міського простору й змінює розуміння травматичного

минулого. Наприклад, за останній рік у Любліні завдяки діяльності міської організації Осередок «Брама Гродська. Театр NN» було відкрито 100-метровий мурал, який у мистецький спосіб показує єврейський Люблін, який до наших днів не зберігся (колишню єврейську дільницю по суті було знищено ще в часи нацистської окупації). Також з ініціативи цієї організації за останній рік у Любліні було встановлено металеві маркери на вулицях Любліна з позначенням меж гетто на момент його найбільшого розмаху (подібний проект був реалізований у Варшаві у 2008 р.). Цих маркерів є 43, що має нагадувати про 43 тисячі люблінських євреїв, які загинули в роки Другої світової війни. Подібний символізм є типовим для нових музеїв, пам'ятників чи меморіалів у Польщі, про що йтиметься нижче. У той же час у Львові нам вдалося відвідати нещодавно відкритий Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» на місці колишньої пересильної тюрми №25, де в цей час нам вдалося побачити перші спроби серйозного підходу до створення багатофункціонального й сучасного музею в Україні. Крім цього, група змогла на власні очі побачити місце пам'яті на місці колишньої львівської синагоги Золотої Рози, яке також було відкрито минулого року в рамках проекту «Простір синагог». Фактично ці кілька прикладів, як з польського, так і з українського боку вказують на те, що попри різні дискусії довкола польсько-єврейських і українсько-єврейських взаємин, осмислення багатокультурного минулого все ж відбувається. Єдине, що насторожує в обох ситуаціях, що через трагічну загибель єврейських громад у обох містах, акцент з їхнього життя, досвіду й досягнень переміщується на вбивство, війну й Голокост. Відповідно постає інше складне питання: як припинити пам'ятати лише терор й почати увічнювати життя?

Третій аспект обговорень і спостережень стосується способів меморіалізації місць трагічного минулого. Протягом семінару більшість українських освітян неодноразово звертали увагу на символічність пам'ятників і меморіалів. Під час візиту до Осередку «Брама Гродська. Театр NN» ми прослухали лекцію п. Йоанни Зентар на тему підходів до увічнення теренів колишніх таборів та тоталітарного минулого. У цій лекції п. Йоанни Зентар розповіла про перший нетрадиційний і символічний пам'ятник проти фашизму у вигляді колони, відкритого в 1986 р. в Гарбурзі, адміністративній частині Гамбурга (архітектори — Естер Шалев-Герц і Йохен Герц). Він відрізнявся від решти тим, що на ньому можна було залишати написи і з часом ця колона зменшувалася у висоті та входила в землю. Іншим важливим для розуміння способів пам'ятання колишніх місць таборів смерті є проект Оскара Гансена, створеного 1957 р. для майбутнього меморіалу в Аушвіці-Біркенау. За задумом архітектора територією табору мала проходити дорога, яка перетинала б терени так, щоб через справжні ворота колишнього табору вже ніхто не заходив. Тим часом самі бараки й залишки будинків не будуть доглядатися й одного дня на місці колишнього табору смерті буде лише дорога. Цей проект не був підтриманий колишніми в'язнями табору попри те, що він отримав підтримку журі конкурсу, що спричинило відмову Оскара Гансена в подальшій участі у створенні меморіалу на місці колишнього табору смерті. Попри це, сама ідея дороги набула популярності й фактично певна її частина була реалізована за кілька років у Пам'ятнику Боротьби й Мучеництва на місці

колишнього табору в Майданеку в 1968 р. та ще пізніше в уже згаданому новому меморіалі на місці колишнього табору смерті в Белжеці у 2004 р. Ці приклади показують способи підходу до простору місця не як законсервованого й непорушного об'єкта, а як до живого й динамічного місця. Знову виникають питання: наскільки ефективним є збереження подібних місць у непорушному стані й чому важливо їх не змінювати? Чи можна втручатися в простір цих місць, щоб кардинально змінювати вже наявний ландшафт? Ці питання можна поставити й для українських архітекторів й музейних працівників: чи доречно, наприклад, на території музею «Територія терору» відбудовувати саме бараки чи встановлювати спеціальні споруди наближені своїм виглядом і формою до реальності часів Другої світової війни?

У цьому контексті принагідно згадати іншу тенденцію, яка менше лунала під час лекцій, дискусій і рефлексій семінару — це тяжіння до поіменного пам'ятання жертв масових убивств. Якщо в новому меморіалі на місці колишнього табору смерті в Белжеці є символічний мур з найпопулярнішими єврейськими іменами свого часу, то на території меморіалу колишнього табору смерті в Треблінці присутнє лише одне ім'я — Януша Корчака. Під час підсумкового обговорення на семінарі частина учасників також піддала сумніву рішення про іменне вшанування пам'яті лише Януша Корчака на території меморіалу в Треблінці, ставлячи питання, чи таким чином невідомі жертви Треблінки не відходять на другий план? Чи взагалі доцільне вшанування окремих осіб у таких місцях чи краще намагалися уникати такої деталізації? Попри те, що цього року група освітян не відвідувала місце колишнього табору смерті в Собіборі через археологічні та будівельні роботи, у попередній версії меморіалу тут розміщувалася символічна «дорога в небо» уздовж якої на камінцях з'являлися імена або згадки про групи євреїв, котрі загинули в Собіборі. Цей варіант був чимось середнім між узагалі усуненням будь-яких імен і між безпосередньою персоналізацією. Очевидно, що питання персоналізації пам'яті про жертви є надзвичайно важливим освітнім елементом (про це, наприклад, під час семінару нашої групи розповідала керівниця освітнього відділу музею в Майданеку п. Йоланти Ласковської), однак для пам'ятників і меморіалів навіть сьогодні — це серйозний виклик. Імовірно рішенням проблеми може бути розміщення окремих біографій чи світлин в'язнів, якщо такі відомі, у рамках музейних експозицій, а не на теренах безпосередньо меморіалів. Для прикладу, на території музею в Майданеку є дві експозиції: одна присвячена поіменним в'язням, а інша присвячена невідомим в'язням і жертвам табору.

Це лише три питання, які розглядалися лекторами, екскурсводами й учасниками семінару й вони стосувалися, перш за все, місць колишніх таборів смерті. Утім дискусії ними не обмежувалися. Серед інших цікавих тем, які підіймалися, це питання візуального зображення історії на прикладі виставки «(не)означені» в Центрі міської історії у Львові, питання загальної пам'яті про Другу світову війну в Польщі й Україні та спільні польсько-українські проблемні теми минулого (передусім, це події на Волині в 1943 р.), впливи політичної ситуації на істориків і вчителів у обох країнах, протиставлення способів вшанування поліетнічного минулого в регіональних центрах і менших населених пунктів (для прикладу, п. Петро Долганов презентував під час семінару нову книгу рівненської організації «Мнемоніка» про

символічний простір у місті Рівному), загальна персоналізація жертв тоталітаризму (йдеться про 43-тисячну картотеку колишніх єврейських мешканців Любліна в Осередку «Брама Гродська. Театр NN», а також частину виставки Луїджі Тоскано «Проти забуття», яка на момент нашого візиту все ще перебувала у Львові) та багато інших.

У висновках зазначу, що семінар надзвичайно корисний і важливий для вчителів, музейних працівників й істориків Голокосту саме з перспективи прочитання історії Голокосту й пам'яті про нього з точки зору того, що сталося в часи війни саме в Генерал-Губернаторстві загалом, а не з польського чи українського національного підходу до трактування історії Голокосту. Попри велику кількість відкритих питань, що виникають у процесі відвідин різних міст, містечок і місць колишніх таборів смерті, думаю, кожен учасник зміг переглянути багато моментів та власних уявлень про Голокост на території сучасної Західної України та Східної Польщі.

*Ольга Колесник,
історик, м. Варшава*

* * *

На семінарі я побачила й почула багато нового й важливого для загального розуміння Голокосту на території Західної України та Польщі. Заняття проводилися в різноманітній формі: лекції, екскурсії, практикуми. Під час семінару ми мали можливість відвідати музеї, меморіальні місця Голокосту у Львові й у Польщі. Одразу відзначу, що нам в Україні ще багато треба працювати, аби мати такий рівень меморіалізації Голокосту, як у Польщі. Пізнавальною й цікавою була екскурсія, проведена пані Ольгою Педан-Слепухіною місцями єврейської спадщини та Голокосту у Львові. Але боляче було, коли ми відвідали меморіальний камінь жертвам Янівського концтабору примусової праці, де хотілося б побачити меморіал, музей, тобто все те, що ми бачили в Польщі, на території колишніх концентраційних таборів та таборів смерті Майданека, Треблінки, Белжеця. Семінар наштовхнув на певні роздуми. Пам'ятати — це не тільки збирати інформацію про події, людей. Це не тільки пам'ятні знаки, пам'ятники, музеї. Пам'ятати — це діяти, це донести інформації до людей, які живуть поруч. Пам'ять про минуле має весь час спонукати кожную людину до нового пошуку. Прикладом того, як зберігати пам'ять є діяльність громадської організації в Любліні Брама Гродської, яка спеціалізується на проблемах польсько-єврейського минулого Любліна й реалізовує багато проектів, спрямованих

Екскурсія в Музей «Територія терору», м. Львів

на збереження пам'яті. Минуле має бути навколо нас. Тільки тоді ми зможемо правильно оцінювати сьогодення й рухатись уперед. У Любліні минуле живе поруч із сучасним і майбутнім. Використовуючи символи, не нав'язуючи суспільству обов'язковість збереження пам'яті, молоді люди з організації роблять історію присутньою в сьогоденні. Наприклад, символом колишнього існування єврейського кварталу в Любліні у 2004 році став вуличний ліхтар в старому місті. Це справжній ліхтар, який зберігся з довоєнних часів, лише перероблений для електричного освітлення. Він горить і вночі, і вдень, ніби закликаючи всіх пам'ятати про спільне польське і єврейське минуле.

В одній із зал приміщення організації вразила «Стіна голосів» — скриньки з динаміками, натиснувши на які можна почути розповіді про старий Люблін — про його запахи, смаки, звуки. Ти ніби переносишся в довоєнний Люблін, де звучать польська, єврейські мови, пісні, і цей колорит культур наскільки заворожує, що відвідувач стає частиною минулого. В іншій залі ми чуємо свідчення людей, що пережили Голокост. Ми чуємо їхні голоси, бачимо фотографії

та можемо переглянути відео. І це вражає. Вражає колосальна робота працівників організації. Одразу проводиш паралель із музеями в Україні. У нас такої інформації знайти неможливо. І це засмучує, адже на теренах України був Голокост, були інші геноциди, під час яких жертв було не менше, про них треба знати й пам'ятати. Важливою для мене стала екскурсія в польське містечко Томашув Любельський та історія про те, як відбувалося встановлення нового меморіалу про єврейську громаду. Працівниця Брама Гродської, Агата Радковська, уродженка цього містечка, із своєю подругою протягом півроку шукали кошти, співпрацювали з місцевою владою, переконували мешканців району, де мав стояти меморіал. Для мене цей досвід є важливим, оскільки ми з учнями зараз працюємо над тим, щоб встановити пам'ятні таблички на місці розстрілів євреїв та на місці розташування гетто в нашому містечку.

Ірина Федик,

м. Козова, Тернопільська область

Козівська ЗОШ І–ІІІ ст. № 2,

учитель історії та правознавства

ДВНАДЦЯТИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В МЕМОРІАЛІ «ЯД ВАШЕМ» (Єрусалим, листопад 2017 р.)

З 19 по 26 листопада 2017 року в Єрусалимі в Міжнародній школі з викладання та вивчення історії Голокосту розпочався Семінар для українських педагогів. Цього року 15 українських та 2 білоруських вчителів суспільних дисциплін стали учасниками щорічного стажування-навчання при Меморіальному комплексі Яд Вашем. Семінар у Єрусалимі став можливим завдяки зусиллям Українського центру вивчення історії Голокосту в співпраці з «Яд Вашем» та за підтримки Посольства держави Ізраїль в Україні і Євразійського єврейського конгресу. За традицією, пропонуємо читачам відгуки учасників семінару.

* * *

Люди, події, дати... Що найміцніше закарбовується в пам'яті? Що, немов м'якою ковдрою, огортає нас у буденному заклопотаному русі, особливо в холодну пору року? По-моєму, це враження. Від нового оточення, нових знань, нової країни.

Такими неповторними відчуттями наповнилася для мене робочо-навчально-паломницька поїздка до Ізраїлю. Це Свята й стражденна Земля. Це країна, у якій дивно й водночас звично переплелися три головні світові релігії. Це країна сяючих нічних клубів Тель-Авіву й поселень бедуїнів, які живуть за межею бідності; країна галасливих різнокольорових базарів та тихої молитви біля Голгофи в храмі Гроба Господнього; країна прохолодного Йордану та спекотної юдейської пустелі. Це край болю постійних воєн і жахить Голокосту.

Навчання

У рамках восьмиденного семінару відбулися конференції, теоретичні лекції, практикуми методичного спрямування, презентація книги, дискусії, обговорення, робота з архівними документами, життєвими історіями та відеофільмами. Формат занять був спрямований на активну роботу слухачів. Під час навчання-стажування розглядалися важливі питання антисемітизму, Голокосту, збереження історичної пам'яті, існування інституту сім'ї в часи Шоа. Пізнавальними були заняття та екскурсії, що познайомили учасників семінару з культурою та традиціями сучасного Ізраїлю, розкрили особливості державотворчих процесів.

Програма семінару включала участь групи в Міжнародній конференції «Європейські родини під німецькою окупацією та в радянському тилу», що відбулася в лекційній залі Яд Вашем. Робочі мови конференції: англійська, іврит, російська, із синхронним перекладом.

Організація конференції на високому рівні. Її учасники — викладачі університетів Єрусалиму, Тель-Авіва, Торонто, Нью-Йорка, Пенсильванії, Вісбадену. Сколихнуло свідомість дослідження доктора Леї Прайс (Яд Вашем, Єрусалим), що вивчала перебування литовських євреїв у вільнюському гетто, серед страхітливих вимог якого стала заборона народжувати. Ця доповідь — історія почуттів знедолених жінок, які не мали права стати матерями, історія важких емоцій. Виступ Песі Фарсі (Тель-Авівський університет) порушив «Проблеми з єврейськими законами про шлюб після Другої світової війни: весілля, розлучення, вдівство в таборі переміщених осіб Wetzlar DP Camp». Доповідачка пояснила умови, за якими жінка ставала «солом'яною вдовою».

Протягом наступних днів навчання серед усіх занять хочеться виділити такі: енциклопедична лекція д-ра Данієля Романовського «Антисемітизм у історичній ретроспективі (з найдавніших часів до новітнього часу)», д-ра Іллі Лур'є (Єврейський Університет, Єрусалим) «Структура єврейської громади від середньовіччя до модерності», п. Маші Поллак-Розенберг «Праведники народів світу», п. Анни Ріненберг «Викладання Голокосту, коли відсутні ті, що пережили — презентація та практикум на основі колекції фільмів Яд Вашем».

Пан Алекс Зенгін ознайомив нас із принципами збирання, опрацювання та зберігання архіву Яд Вашем, після відвідання якого заняття продовжилася роботою з документами.

Пані Ноа Сігал представила відео-заняття «Тема Голокосту в радянському післявоєнному кіно» та практикум: «Польське єврейство в міжвоєнний період (Nayedet Polin)», під час якого учасники семінару перевтілювалися у своїх героїв. Ми з вінницькою колегою відтворили життєвий шлях поета Юліана Тувіма.

«Про юдаїзм з посмішкою» — таку назву я б дала лекції доктора й раввіна Зеєва Дашевського (Університет Бар-Ілан), який у легкому напівжартівливому тоні пояснив основні поняття історії та віри євреїв.

Учасники семінару стали ще й учасниками презентації українського перекладу книги «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти». Щемливою стала зустріч із пані Мартою Горен та її сім'єю. Це видання розкриває широкі можливості для навчально-виховної роботи зі школярами.

Останнього дня відбулися презентації освітніх проектів учасників семінару: викладання історії ДСВ та Голокосту в Україні. Є чому повчитися в Галини Корнієнко з Черкас, Нагорної Наталі з Ніжина, Карімової Анжели з Чернівців. Важливим став практикум у навчальному центрі — робота із 17 основним питаннями, що виникають після опрацювання непрості теми Катастрофи, серед яких — «Чи могли євреї врятуватися втечею?», «Як реагувала на Катастрофу християнська церква».

Подаровані навчально-методичні матеріали «Альбом Аушвіц», «Стежкою пам'яті», відеопосібник «Дитячі мрії» — вагома допомога для викладання теми Голокосту в школі.

Яд Вашем

Яд Вашем — це живий, сучасно оснащений меморіально-навчально-екскурсійний оазис, у якому працюють, досліджують, пізнають і розвиваються. Це місце для досвіду й молодечого оптимізму, для захоплення й роздумів, місце для досліджень та творчості, для пам'яті та національної ідентифікації.

Третій день роботи школи розпочався з екскурсії територією Меморіалу Яд Вашем. Долина громад — застигла велич кам'яних споруд, на яких викарбувані назви зниклих громад, серед яких є написи івритом та англійською назв міст рідної Житомирщини: Радомишль, Житомир, Городниця, Коростень, Володарськ-Волинський, Червоноармійськ, Ржищів, Малин, Овруч, Олевськ, Новоград-Волинський.

Зворушливою стало відвідування Музею мистецтв Яд Вашем та дитячого меморіалу.

Про основні етапи «остаточного розв'язання» єврейського питання розповіли п. Діна Кайзерман та п. Поліна Ідельсон під час відвідання історичної експозиції Музею Катастрофи Яд Вашем. Цей музей — професійний приклад підходу до виховання історичної пам'яті. Він вражає задумом, плануванням експозицій, технічною оснащеністю, майстерністю реальним відтворенням подій Другої світової війни та страхітливих подій Голокосту. Особливо щемливим було перебування в останній залі — Залі Імен.

Відвідання гори Герця та музею Герця ще раз підкреслили професіоналізм та креативність людей, які працюють над збереженням і продовженням історичної пам'яті. Музей Герця поєднав театралізоване дійство, відеофільм і

живий діалог. Тут завжди багато відвідувачів: школярі, студенти, викладачі, військові, просто туристи.

Валентина Шевчук,
заступник директора з виховної роботи
Хорошівської гімназії Житомирської області

* * *

Сказати, що семінар сподобався — це не сказати нічого. Ці вісім днів склалися в окреме життя й змінили мене назавжди. Вони змінили моє світобачення, моє сприйняття навколишнього. Вони змінили моє ставлення до історії Голокосту. Лише тут я, навіть не зрозуміла, а відчула наскільки ця тема є важливою й актуальною саме сьогодні.

Структура семінару добре продумана й оптимально доцільна. Лекційні заняття, практикуми й тренінги змінювалися екскурсіями та невимушеними бесідами. І це дало нам змогу краще зануритися в тему, побачити її зв'язок із сучасним Ізраїлем.

Окрема подяка за унікальну можливість узяти участь у Міжнародній конференції «Єврейські родини в Радянському Союзі: під німецькою окупацією та в радянському тилу». Було цікаво почути думку фахівців з інших країн і навіть континентів про їхнє бачення цього періоду в історії єврейства. Щось здивувало, захопило, із чимось погоджуюся, з приводу окремих питань охоче б подискутувала.

Яскравими й цікавими були лекції, що висвітлювали питання розвитку єврейської громади та трансформації антисемітизму протягом розвитку суспільства. Практикуми, які за допомогою персоніфікації історичного процесу допомагали пережити події Голокосту наче вочевидь. Надзвичайно вразила експозиція й подача матеріалу в музеї Яд Вашем та Долині Громад. А музей Герця взагалі приголомшив мене. Бувши істориком і знаючи наперед фактаж, у музеях не очікуєш отримати ніяких особливо нових вражень, але тільки не тут. Ми пережили культурний шок, після якого довго не могли оговтатися. Хотілося повернутися й ще раз пройти тими самими екскурсіями.

Низький уклін організаторам семінару за можливість самим доторкнутися до історії, за можливість зустрітися й поспілкуватися з Мартою Горен та бути присутніми на презентації її книги «Донечка про яку ми завжди мріяли. Історія Марти». Це неоціненний і унікальний досвід, спасибі!

Заняття проводить Ноа Сігал

Дуже доцільним було те, що учасникам семінару дали змогу побачити сучасний Ізраїль зсередини, а не очима туриста. Це й екскурсії країною, знайомство із сучасною економікою та життям пересічних громадян, це й бесіди з мешканцями країни, прогулянки Єрусалимом.

Яку повагу викликає нація, що тисячоліттями йшла до своєї мети — власної держави, що зуміла зберегти самобутність, мову, релігію, звичаї в умовах переслідувань та постійної асиміляційної політики, що зуміла відродитися з попелу Голокосту й зараз перетворює пустелю на квітучий сад!

На мою думку семінари такого формату є надзвичайно важливими саме сьогодні й саме для українських вчителів. На жаль, історична наука в нашій країні в складних умовах політичної нестабільності часто є інструментом маніпуляції та спекулювання. Виконуючи чергове замовлення влади українські історики часто втрачають професіоналізм, і змінюють його «псевдо патріотизмом», викривлюючи факти та замовчуючи окремі історичні події. Дійсно, важко визнати, що й окремі українці подекуди брали участь у переслідуваннях євреїв у роки війни, важко повірити в те, що був Львівський погром і т. д. Але на те ми й історики, аби об'єктивно й неупереджено досліджувати події, аналізувати їх і, по можливості, винести певні уроки, застерегти суспільство від подібного в майбутньому. Цьому нам іще доведеться вчитися.

Галина Брижак,

*вчитель історії Василівської загальноосвітньої школи
I–III ступенів Полтавського району, Полтавської області.*

* * *

Особливо вразила власне сама концепція Меморіалу жертв Голокосту Яд Вашем, наскільки комплексний підхід до проблеми: музей, архів, освітній та науковий центр, потужний сайт і електронна база, мультимедіа, відцифровані матеріали й т. д.

Музей Яд Вашем не може залишити байдужим та викликає глибокі щирі емоції та співпереживання. Про музей можна говорити дуже багато, вражає все — масштаб, комплексний підхід (зокрема вхід до музею починається з експозиції про життя євреїв до катастрофи), кількість мультимедійних матеріалів, емоційне наповнення, так особливе враження справив дитячий меморіал. Важливим і особливим на мою думку є те, що після відвідування музею, коли в людини виникає ряд проблемних запитань, відповіді на

Учасники семінару на теренах Меморіалу Яд Вашем

Учасники конференції

них вона може спробувати знайти, відвідавши спеціальну кімнату. Зрозуміло, що єдиної правильної відповіді на питання, що постають, відвідувач не знаходить, кожен може почути різні варіанти відповідей, різні бачення однієї й тієї ж проблеми, що сприяє розвитку критичного мислення та розумінню того, що на окремі питання просто не може бути єдиної правильної відповіді, або відповіді взагалі. Хотілося б додати, що відвідувати музей Яд Вашем зовсім непросто, тяжко психологічно, велике емоційне навантаження й, звичайно ж, це не можливо зробити за один день. Побажання, оскільки учасники семінару — педагоги які працюють у школі з дітьми, хотілося б познайомитись більше із системою шкільної освіти Ізраїлю та побувати в єврейській школі. Крім того по можливості відвідати якийсь урок чи захід, який би стосувався тематики Голокосту в школі.

Леся Осадча,

методист районного методичного кабінету Комунальної організації «Методичний сервісний центр з обслуговування закладів освіти Полтавського району»

* * *

Участь групи в Міжнародній конференції «Єврейські родини в Радянському Союзі: під німецькою окупацією та в радянському тилу» дала можливість здобути досвід міжнародного рівня. З доповідей учасників стало зрозуміло наскільки глибоко й у різних площинах вивчається проблематика теми.

Вразив сам комплекс Меморіалу Яд Вашем та Міжнародна школа викладання та вивчення Голокосту (ISHS). У ньому підтверджується істина, що історія має бути дієвою. У школі завжди було людно: відвідувачі, студенти, школярі, військові здобували тут нові знання й враження.

Те ж саме можна сказати й про музей Яд Вашем. Це музей, який змушує відвідувача зупинитися, подумати, переосмислити якісь речі. І це безперечно правильний підхід. Особливо запам'яталась експозиція, присвячена дітям, які загинули в період Голокосту. Відновлюючи пам'ять, ви відновлюєте зв'язок поколінь, відновлюєте його живий ланцюг, який був знищений, пошматований у період Голокосту.

Черній З. В.,

*викладач суспільних дисциплін
ТВПУ, м. Тернопіль*

* * *

Безсумнівно, альфою й омегою стажування була проблематика історії Голокосту. Більшість лекцій, практичних занять, інтерактивів та тренінгів 90-годинного навчального курсу стосувалися історії Катастрофи. Але нею не обмежувались. Перш ніж продовжити, хочемо зазначити, що серед учасників Школи не було випадкових людей. [...] Організаторам вдалося реалізувати досить багатовекторну та різнопланову програму занурення учасників проекту в історичну спадщину, культурну традицію, побутову сферу та економічні реалії єврейського народу. Такий підхід дозволив учасникам школи збагатитися тим, без чого зрозуміти події 70-літньої давнини неможливо в принципі. Мова про контекст. Транскультурний, трансхронологічний контекст Катастрофи. Завдяки участі в Школі, історія Голокосту (особисто для авторів цих рядків) перестала бути площинною. Перестала бути статистичним зведенням, архівною справою чи сторінкою підручника. Завдяки зусиллям організаторів проекту Голокост постав випаленою ділянкою в тканині історії людської цивілізації. Ця чорна діра віддзеркалюється та відлунується в долі Ізраїлю, України, Білорусі та інших країн, чії громадяни незалежно від етнічного походження пережили й не пережили Катастрофу. Але нитка життя й розвитку Катастрофою не була обірвана. Страшна пропалина не зруйнувала тканину людської історії. І сучасний Ізраїль, країна збудована тими, хто пройшов пекло Голокосту, чи не найяскравіше тому підтвердження.

Дудченко Геннадій,

директор Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Спаського;

Нагорна Наталія,

учитель історії Ніжинського НВК № 16 «Престиж» (м. Ніжин)

* * *

Вразила актуальність, глибина та багатомірність досліджень науковців їх практична спрямованість на збереження історичної пам'яті про батьків, дітей, історії родин. Вражаючими та незабутніми стали екскурсії до Музею Катастрофи. Музей Катастрофи дав можливість максимально повністю уявити історичну картинну Шоа, а використання сучасних технологій у поєднанні класичних форм та багатовекторного освітнього підходу дозволив нам, відвідувачам, не тільки отримати знання, але й болісно відчувати трагедію єврейського народу.

Ми мали можливість отримати унікальний досвід ощадної, ґрунтовної, різнобічної моделі збереження історичної культури пам'яті про єврейський народ та народів, які були їхніми сусідами.

Анжела Карімова,

учитель історії та правознавства

Чернівецької загальноосвітньої школи I–III ст. № 5

* * *

Своїм підходом до вивчення історії Катастрофи [...] дають зрозуміти, що минуле не чорне й не біле, воно різнокольорове. Усі, з ким доводилося спілкуватися, постійно повторювали фразу про 6 млн вбитими, 6 млн вбитих особистостей, 6 млн страшних історій. Побувавши в Яд Вашем, на горі Герця — ти в розпачі!

Оксана Дядик,

учитель історії,

м. Сміла

СЕМІНАР ПО ПОШИРЕННЮ ОСВІТНІХ МАТЕРІАЛІВ З ПРОТИДІЇ АНТИСЕМІТИЗМУ ТА РІЗНИХ ФОРМ ВОРОЖНЕЧІ

У вересні — грудні 2017 року Український центр вивчення історії Голокосту продовжив серію семінарів по Проекту з поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму та ромофобії. Нові семінари відбулися в Рівному, Маріуполі, Миколаєві (два семінари для вчителів області та вчителів обласного центру відповідно), Мерефії Харківської області та Черкасах.

Метою проекту було поширення серед учителів історії та гуманітарних дисциплін українських шкіл методичних рекомендацій та кращих практик із протидії означеним формам ворожнечі. Протягом двох днів учасники семінарів поступово вивчали механізми виникнення та сприйняття стереотипів та упереджень, їхній вплив на повсякденне життя, а також на прикладах з історії та сучасності опрацьовували методику роботи з різноманітними міфами й проявами дискримінації.

Важливими партнерами Центру є місцеві КВНЗ «Академії неперервної освіти», Науково-методичні управління освіти, школи. Така співпраця з державними структурами дозволяє, по-перше, сприяти більш комплексному підходу у включенні цієї теми до шкільної програми, по-друге, допомагає розумінню актуальних питань, що ставляться перед учителями під час навчально-виховного процесу.

На семінарах у вищезгаданих містах учасники також долучились до обговорення збірника методичних та на-

вчальних матеріалів про історію, культуру ромів України, та протидію ромофобії. Збірник міститиме матеріали про історію ромів України, розробки занять про найпоширеніші міфи стосовно ромів та їхнє розвінчання, методичні матеріали для вчителя.

Як завжди, надзвичайно успішними стають спеціальні заняття-зустрічі з представниками ромської громади. Осо-

Робота в групах під час семінару в Рівному

Учасники семінару в Мерефі

Під час занять у Маріуполі

бисте знайомство та спілкування з активістами та лідерами ромських громад справляє велике враження на учасників. Так, на місцевих семінарах, що відбулись восени — взимку 2017 року, учасниками з боку ромської громади України стали Олексій Падченко з ромської громадської організації «Лачо Дром» (Запоріжжя), Тетяна Логвинюк з громадської організації «Терне Рома» (Луцьк), Володимир Юрковський, голова обласного товариства ромів «Романі Бахт», заслужений працівник культури України Ізаура Дрі-

ма (Миколаїв), Петро Бурлаченко, правозахисник (Черкаси) та Микола Бурлуцький, голова ромської громадської організації «Чачимо» (Харків).

Втілення проекту та семінарів стало можливим завдяки підтримці німецької Фондації «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє» (Stiftung „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft“ — www.stiftung-evz.de).

Надія Уфимцева,
координаторка проекту, м. Київ

НАУКОВІ ПОДІЇ

У МУЗЕЇ МИХАЙЛА МАРМЕРА ВІДБУВСЯ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕМІНАР МУЗЕОЛОГІВ

18 по 20 жовтня завдяки зусиллям Громадської організації «КЕТЕР» і криворізького Музею культури єврейського народу та історії Голокосту «Музей Михайла Мармера» у Кривому Розі проходив Всеукраїнського науково-практичного семінару «Музейний простір: збереження та презентація предметів юдаїки. Обмін досвідом», у якому взяли участь музеологи та відомі українські вчені-історики.

Перший день роботи професійного форуму відкривала С. Піддубна, голова ГО «КЕТЕР» і директор «Музею Михайла Мармера». Вона наголосила на важливості таких зустрічей фахівців у царині знань про музейні артефакти, а зокрема про предмети юдаїки, для обговорення та вирішення проблем щодо демонстрації й збереження культурних надбань єврейської спадщини.

Після промови С. Піддубної розпочалася перша панель доповідей учених, які нагадали гостям семінару непросту історію євреїв України й Криворіжжя. Д-р І. Дворкін (Харків) порушив загальні питання щодо місця українських євреїв у багатоетнічній парадигмі історії нашої держави, і таким чином викликав дискусію серед учасників семінару. Не менш цікавими виявилися лекції д-ра Ю. Чирви (Кривий Ріг) про долю євреїв Криворізького регіону в період національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1921 рр.; д-ра В. Яшина (Кривий Ріг), що порушив тему єврейських погромів на Півдні України в другій

половині XIX — початку XX ст. Цікавими думками й дослідженнями поділилися д-р М. Горох (Чернігів), який визначив зв'язок між українським населенням і євреями в 1930–1936 рр., та д-р Р. Шляхтича (Кривий Ріг), що на основі раніше невивчених ніким архівних документів показав історію Голокосту на Криворіжжі, визначаючи нові дані про виконавців й жертв масового геноциду в період війни.

На другій панелі було презентовано фахівців, що займаються питаннями збереження культурної єврейської спадщини на теренах України.

Наукові розвідки д-ра А. Подольського, директора Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ), дали слухачам чіткі уявлення про культуру пам'яті про жертви націонал-соціалізму в сучасній Україні та перспективи її розвитку, які на даному етапі Україна намагається втілити.

До цієї тематики долучилася також д-р Н. Рудницька (Житомир), і на прикладі історії євреїв Житомирщини показала як використовує в роботі зі студентами опрацьовані нею усні, писемні та візуальні джерела, говорячи про минуле краю. Також Н. Рудницька поділилися досвідом реалізації проектів, завдяки яким вдається включати єврейську історію до вивчення загально української.

Після цього свій досвід представили музеологи, що займаються збереженням юдейських артефактів.

Д-р І. Сергеева, завідувачка відділом юдаїки Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (Київ), на широкий

загал візуально продемонструвала архів та музей єврейсько-го історико-етнографічного товариства періоду 1913–1930 рр. та визначила фундаментальні дослідження й зібрання колекцій юдаїки, що на сьогодні є прикладами унікального мистецтва ашкеназьких євреїв в Україні. У контексті цього Т. Батанова, викладач магістерського курсу з юдаїки Києво-Могилянської академії (Київ) й співробітник відділу юдаїки Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (Київ), порушила питання збереження українсько-єврейської спадщини мовою їдиш.

Цікавою стала й інформація, якою поділився Д. Нікітін, завідувач відділу Національного художнього музею України (Київ), який пояснив шедевральність мистецьких творів юдаїки, що зберігаються в музейних фондах країни.

Другий день семінару був присвячений збереженню та презентації предметів юдаїки в музеях України, де учасники форуму мали змогу поділитися здобутками й труднощами у своїй діяльності.

Н. Уфімцева, магістрантка курсу з юдаїки Києво-Могилянської академії (Київ) й співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ), продемонструвала методи збереження книг з юдаїки та показала власні дослідження в способах маркування бібліотеки. А. Ліпська, науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею (Вінниця), презентувала фотоколекцію юдаїки євреїв Східного Поділля й розповіла про процес реставрації експозиції в музеї.

Поділилися досвідом роботи з артефактами юдаїки та можливістю демонструвати колекції відвідувачам музеїв і д-р С. Палатна, науковий співробітник Музею історичних коштовностей України (Київ) та В. Мудрицька, завідувач відділу Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (Чернігів).

У практичній панелі семінару свої напрацювання та візію застосування предметів юдаїки в музейному просторі представила М. Шпак, науковий співробітник «Музею Михайла Мармера». Через воркшоп, у якому взяли участь усі присутні, вона показала, яким чином у формі інтерактивної гри можна викликати цікавість до вивчення історії та походження артефактів юдаїки.

Далі поважні гості відправилися на цікаву екскурсію містом. С. Піддубна, голова ГО «КЕТЕР» і директор «Музею Михайла Мармера», познайомила їх з єврейським Кривим Рогом, завдяки чому вони змогли відвідати місце, де колись існувала двоповерхова Хоральна синагога, деякі житлові квартали євреїв-колоністів та «Криворізькі Бабині Яри» — місце розстрілу євреїв у період Голокосту.

Коли учасники повернулися до музею, вони поділилися своїми враженнями про роботу, проведену за день. Завдяки спільним ідеям і порадам, фахівці виокремили коло проблем, що існують в українських музеях, де зберігаються колекції артефактів юдаїки та визначили ряд перспектив, які при значних зусиллях можна й потрібно реалізовувати в музеях. Також між колегами з різних міст було обговорено шляхи співпраці в демонстрації колекцій юдаїки.

Третій день семінару став кінцевим для спеціалістів, що приїхали до «Музею Михайла Мармера» з усіх регіонів України. Робота розпочалася зі знайомства учасників з місцевим єврейським музеєм та прогулянкою по одній з вулиць колишнього єврейського містечка.

Після повернення в музей, тематику, присвячену збереженню юдейської спадщини продовжила д-р І. Сергеева, яка презентувала здобутки музичної культури єврейських сільськогосподарських колоній.

Таким чином семінар підійшов до свого логічного завершення й учасники змогли поділитися своїми враженнями про результати триденної роботи з колегами. Усі відзначили високий рівень організації семінару, професіоналізм лекторів, глибину знань і розуміння презентованих ними тем, важливість обміну практичним досвідом збереження і презентації артефактів юдаїки. Так само кожен відзначив, що особливо значущим у форумі було те, що зустрілися колеги-однодумці, для яких збереження єврейської спадщини не просто робота, а сенс діяльності, що такі зустрічі стають початком цікавих і корисних спільних проектів. Одним з побажань учасників була рекомендація організувати такі семінари щороку.

*Світлана Піддубна,
Громадська організація «КЕТЕР», голова правління*

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

ПОГЛИБЛЕНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ УЧНІВ ТА ВЧИТЕЛІВ (Вінниця 27–29 жовтня 2017 р.)

За вікном жовтень. Навчальний рік у розпалі. На шкільних осінніх канікулах відбувся поглиблений навчально-методичний семінар для учнів та учителів Вінницької та Житомирської областей в рамках проекту «Захистимо пам'ять». Новий етап проекту стартував у Вінниці у квітні 2017 року.

Цього разу зустріч була особливо важливою, адже її учасниками стали вчителі та учні-старшокласники шкіл Вінниччини та Житомирщини, а також учні та вчителі — випускники проекту з Львівщини та Волині.

Традиційно на початку семінару учасники висловлювали очікування. Цього разу учителі також приділили велику увагу «підводним каменям» у здійсненні проектів, наголошували на тому, що може заважати роботі. Учні висловлю-

вали побоювання з приводу того, що в наш час залишилося мало свідків трагічних подій Голокосту в їхній місцевості, що важко буде відшукати в архівах та в інших джерелах свідчення місцевої історії. Учителі звертали більше уваги на організаційну сторону проведення роботи. Наголошували, що часто представники місцевої влади та органів освіти не беруть участі в заходах проекту, займають пасивну, вибірково позицію; що не всі батьки ставляться з розумінням до участі їхніх дітей у проекті; що досить сильними є прояви побутового антисемітизму, які потрібно долати поступово та толерантно; що доводиться стикатися з відкритим спротивом нащадків людей, які в подіях війни показали себе з негативної сторони. Важливо також зазначити, що активні учасники проекту також залучені в інших шкільних

Учасники семінару

та позаурочних заходах, віддають на справу досліджень свій час і зусилля. Отже, існують побоювання, що не всім стане снаги та часу, аби довести справу до успішного завершення. Водночас, усі учителі відзначали, що проект захоплює й не відпускає дітей. Вони завзято беруться до справи й прагнуть продовження цієї нової для себе активності, опікуються місцями пам'яті, інформують місцеву громаду про події минулого, про які дізналися в проекті.

Традиційним став на таких семінарах обмін досвідом «ветеранів» проекту з новачками. Любов Кременець з Рави Руської на Львівщині та Мирослава Діка з Волині

Під час практичних занять

приїхали на семінар разом зі своїми вихованцями. Цього разу досвідчені вчителі та учні не робили презентацій. Вони працювали в колі, у малих групах, ведучи живу розмову, розповідаючи про досвід, відповідали на запитання. Результати їхньої роботи — брошури, буклети, карти, альбоми, що стали фондом Українського центру вивчення історії Голокосту, були також представлені на семінарі для перегляду. Атмосфера семінару була вже звично діловою, активною й дружньою.

Програма занять семінару була складена з урахуванням особливостей двох цільових груп — учителів та учнів. Учні стали учасниками цікавих активних вправ знайомства та згуртування команди. Вони прослухали лекції Анатолія Подольського «Історія та культура євреїв на теренах України» та «Окупація Вінниччини та Голокост»; попрацювали з документами та відеоматеріалами під час практичних занять з Віталієм Бобровим та Ольгою Педан-Слепухіною: «Що ми знаємо з історії Голокосту. Чому нам важливо досліджувати минуле?», «Я та інші. Багатоманітність, мультикультурність, упередження», «Ті, що були поруч, яким був вибір»; вправлялися в плануванні власних проектів.

Учителі тим часом приділяли більше уваги методиці роботи в проекті, аналізували, разом з Анатолієм Подольським меморіальні написи на пам'ятниках жертвам Голокосту різних часів, обговорювали різні підходи до роботи з історичними джерелами, проводили індивідуальні консультації по організаційних питаннях проектів.

Емоційним акцентом завершення першого дня роботи семінару став перегляд і обговорення короткометражного ігрового фільму «Країна іграшок», за кожним кадром якого проглядається глибокий зміст трагедії Голокосту та надія на можливість рятування найбільшої цінності — людського життя. Не дарма фільм одержав нагороду Оскара у 2009 році.

Цікавою частиною семінару стала екскурсія місцями єврейської історії Вінниці, відвідання меморіальних місць Голокосту. Павло Кравченко супроводжував учасників по місцях нацистського тоталітарного терору у Вінниці та навколо, а Дмитро Корчак провів ознайомлення з експозицією музею «Вервольф»

У третій день семінару учасники мали змогу побачити приклади вшанування пам'яті про жертви Голокосту в Україні, Польщі, Німеччині, міські та сільські ініціативи, про які розповідав А. Подольський. Співробітниця Вінницького краєзнавчого музею Алла Ліпська показала експонати єврейської культурної спадщини.

У завершальному колі учасники обговорювали, як досягти відтворення пам'яті про єврейські громади рідних містечок, розповідали про плани на майбутнє. Традиційно бібліотечка учасників проекту поповнилася новими виданнями, презентованими Центром.

Наближається кінець 2017 року — першого року роботи програми у Вінницькій та Житомирській областях. Але це лише початок великої й важливої роботи по збереженню пам'яті про трагічні події Голокосту в містечках і селах Вінниччини й Житомирщини. У грудні 2017 року в Києві відбудеться зустріч учасників, які зроблять важливі кроки на шляху реалізації своїх проектів.

*Ольга Педан-Слепухіна,
свіркоординаторка проекту «Захистимо пам'ять»,
м. Львів*

Робота в групах

* * *

Кінець жовтня 2017 року став для мене пам'ятним, адже він був ознаменований черговою зустріччю з працівниками Українського центру вивчення історії Голокосту. Це був поглиблений навчально-методичний семінар для учнів і вчителів, який відбувався у Вінниці.

Як це було? У першу чергу — пізнавально. Адже кожен з учасників семінару мав можливість більше дізнатися про життя й культуру євреїв, що проживали на теренах Вінниччини, глибше пізнати й зрозуміти поняття Голокосту, побачити місця знищення євреїв нацистськими окупантами й ушанування пам'яті жертв Голокосту у Вінниці. Цього було досягнуто шляхом проведення занять, бесід та екскурсій місцями масового знищення євреїв, де було встановлено пам'ятники й меморіали жертвам Голокосту. Мені найбільше сподобалась екскурсія до Історико-меморіального комплексу пам'яті жертв нацизму, який знаходиться на території колишньої ставки Гітлера — «Вервольф». Дмитро Корчак, що працює тут уже чотири роки, дуже натхненно розповів про окупацію Вінниччини німцями, партизанську боротьбу проти загарбників, звільнення Вінницької області тощо. Сама ставка «Вервольф» до цього часу повна таємниць. Можливо, комусь із юних істориків, захоплених розповіддю екскурсовода, вдасться розгадати бодай одну з них.

По-друге, виховально. Адже різноманітні практикуми на теми багатоманітності й упередження, вибору свідків

Голокосту тощо попередили нас про наслідки стереотипного ставлення до оточення, змусили задуматися про можливу поведінку нас самих, якби ми були свідками знищення євреїв.

Врешті-решт, розважально. Цього було досягнуто шляхом живого спілкування з новими й уже знайомими людьми, роботи в командах, обміну досвідом. У ході проведеного семінару я мала можливість познайомитися з однолітками, які мають спільні зі мною інтереси. Сподіваюся, ми продовжимо спілкування.

Таким чином, я щаслива, що мала честь бути учасником семінару. Уперше за довгий період я мала змогу плідно попрацювати й задовольнити свої духовні потреби.

Марія Куцова,

учениця 11 класу ОНЗ «Люблинецька ЗОШ І–ІІІ ступенів»,
Ковельський район Волинської області

* * *

Голокост... Мабуть кожен, зачувши тему Голокосту, мовчки задумається або просто стоячи помовчить. Думаю, мені дуже пощастило, що я взяла участь у проєкті «Захистимо пам'ять». Проєкт допоміг мені сформуватись, як особистість, дивитись по-дорослому на історію народу, який був обраний Богом.

Я духовно зростала на семінарах, що проводили організатори проєкту. Вони зуміли показати й донести нам сучасникам багату культуру, релігію, побут єврейського народу. Ми подумки пережили весь біль і жахіття Голокосту. Пам'ятними та цікавими були заняття-бесіди та практикуми. Після перегляду фільму «Країна іграшок» та свідчень очевидців я, не зважаючи на свій юний вік, багато чого переосмислила. Зрозуміла, що не можна мовчати, потрібно говорити, розказувати й, що головне, пам'ятати Голокост, який пережив єврейський народ, адже пам'ять — вічна.

У моєму містечку Рава-Руська, до Другої світової війни була єврейська громада, яка зазнала масового винищення нацистами. Сьогодні нам сучасникам, про ці страшні часи нагадає єврейський цвинтар — Меморіальний комплекс. Сюди, особливо в поминальні дні, йдуть-ідуть люди, родичі загиблих, які вогником лампадки та покладеним камінцем зіграють пам'ять про Голокост. Думаю, що й моя лампадка й скорботний камінець внесе частинку тепла до цієї пам'яті. Адже завдячуючи проєкту «Захистимо пам'ять» я також навчилась пам'ятати про Голокост.

Юлія Дзень, м. Рава-Руська, Львівська обл.,
учениця 10 класу, Рава-Руської ЗОШ І–ІІІ ст. № 2

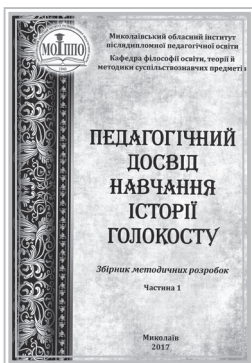

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Педагогічний досвід навчання історії Голокосту: збірка методичних розробок Частина 1 [упоряд. і заг. ред.: Н. А. Сторчак]. — Миколаїв : ОІППО. — 184 с.

Збірка включає моделі освітніх заходів з навчання історії Голокосту — уроки (з історії України, всесвітньої історії, інтегровані), години пам'яті, літературні й музичні композиції, історичні драми тощо, підготовлені з метою поширення перспективного педагогічного досвіду вчителів Миколаївської області. Серед авторів методичного збірника випускники освітніх проєктів Українського центру вивчення історії Голокосту

Матеріали будуть корисними для педагогів, що цікавляться історією Голокосту та методикою її навчання.

Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. — Рівне: Волинь, обереги, 2017. — 168 с.

Автор книжки — професор історії Північно-Східного університету в Бостоні Джеффри Бердз. Він ніколи не був у Рівному, але спілкувався з тими поодинокими людьми, що тут мешкали, яким пощастило пережити Голокост, врятуватися під час геноциду й виїхати з країни. Він написав книгу про масове вбивство євреїв у Рівному в 1941 році. Її український переклад видала громадська організація «Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка». На сьогодні це єдина книга про Голокост у Рівному і в цьому її особливість.

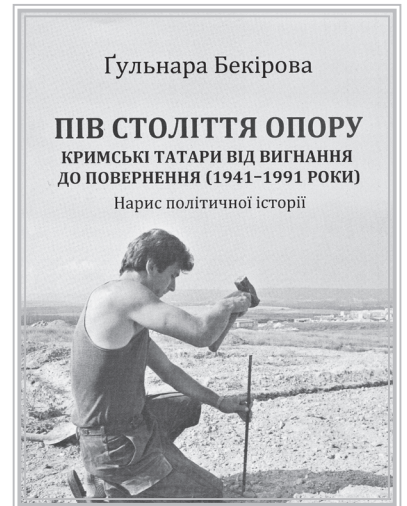
Ця книга присвячена пам'яті трьох рівненських друзів: уцілілої з Рівного Хаї Мусман, її польського друга Юрека Новаковського, який був свідком, та жінки, яку він урятував, Кристини Новаковської (уроджена Дія Бодкер).

Гульнара Бекірова. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / Передмова Мустафи Джемілева; післямова Рефата Чубарова; пер. з рос. Катерини Демчук. — Київ: Критика, 2017

[Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики]. — 488 с., бібл., і-хі — іл. вкл.

Кримськотатарська дослідниця Гульнара Бекірова, добре знама розвідками з історії кримських татар в СРСР, раніше опублікованими російською мовою, підготувала для українських читачів нову версію своїх праць, залучивши багато додаткових джерел й ілюстративного матеріалу. Книжку присвячено найтрагічнішому періодові в житті кримсько-татарського народу — депортації 1944 року, поневір'янням вигнанців на чужині та важкій і жертвої боротьбі за повернення на батьківщину. Детальний виклад історії кримсько-татарського національного руху, підкріплений добіркою малодоступних документів із кримських, київських і московських архівів, а також доданим до розвідки розлогим інтерв'ю з лідером цього руху, багатолітнім радянським політ'язнем Мустафою Джемілевім (він же написав і передмову до книжки), виразно показує, що говорити доводиться водночас про два різноспрямованих опори: опір кримських татар злочинній політиці московської влади та опір злочинної влади справедливим вимогам національного руху.

Попри перемогу кримських татар і їхнє повернення на батьківщину чверть століття тому, обидва опори тривають. Про спробу московського реваншу, пов'язану з новою російською окупацією Криму (яка, втім, виходить поза хронологічні рамки цього дослідження), міркує в післямові голова Меджлісу кримськотатарського народу, президент Світового конгресу кримських татар, народний депутат України Рефат Чубаров.

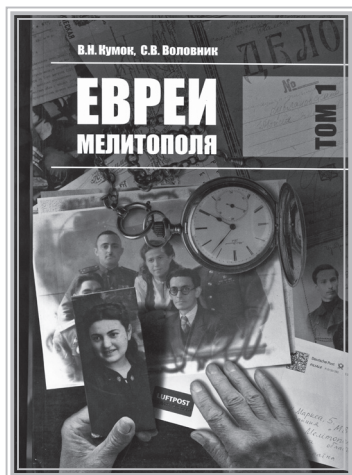

Кумок Виктор Нафтулович, Воловник Семён Вениаминович. Евреи Мелитополя, т. 1. — Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2012. — 816 с.

Том 1 включает разделы «Как это было» и «Земляки». В первом из них на фоне широкой панорамы исторических событий в крае и стране раскрывается жизнь евреев Мелитополя в 1842–2010 гг. Второй раздел рассказывает о евреях, добившихся успеха в разных сферах деятельности в Мелитополе и за его пределами, о судьбах мелитопольцев-эмигрантов и о переселенческих потоках внутри страны. Том снабжен собственным указателем, включающим около 4230 фамилий.

Книга опирается на большой массив данных из архивов, музеев, исторической литературы, прессы, Интернета, воспоминаний, опубликованных или же записанных авторами. Иллюстраций — 1286. Таблиц — 38.

Для специалистов-историков, культурологов, этнографов, краеведов, а также для всех, кто интересуется прошлым родного края.

Кумок Виктор Нафтулович, Воловник Семён Вениаминович. Евреи Мелитополя, т. 2. — Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2016. — 840 с.

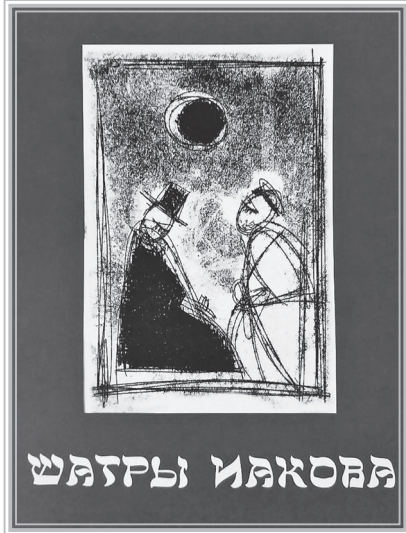
Том 2 содержит раздел «Семьи», некоторые дополнительные главы, а также приложения. Основные главы сгруппированы по алфавиту. В них изложены истории и генеалогия около 200 мелитопольских еврейских семей — как выдающихся в каком-либо отношении, так и «типичных». Иногда рассмотрены несколько семей-однофамильцев или семей, породнившихся через брак. Дополнительные главы продолжают начатые в 1-м томе рассказы о мелитопольцах, которые проявили себя на

разних поприщах — учёних, учасниках гражданской и Великой Отечественной войн, деятелях искусства и т.д., а также о «мигрантах» в Москву и Харьков. Некоторые из этих глав посвящены бытовым деталям минувших дней.

Том снабжён собственным именованным указателем, включающим около 2900 фамилий. Иллюстраций — 1730, генеалогических схем — 360. К тому приложен компакт-диск, содержащий 105 приложений — таблиц, фотографий и текстов (архивных документов, воспоминаний, списков погибших и др.).

Для специалистов — историков, культурологов, этнографов, краеведов, для потомков мелитопольских еврейских семей и для всех, кто интересуется историей родного края.

Шатры Иакова. — Киев: Украинский центр изучения истории Холокоста, Dutch Jewish Humanitarian Fund, 2017. — 176 с.

Презентація нової книги творів українських авторів, присвячених єврейській тематиці.

Нещодавно в Києві вийшла цікава поетична збірка «Шатры Иакова». У ній 29 поетів і прозаїків поділилися своїми думками на тему сюжетів Танаху, трагедії Голокосту, життя в сьогоднішньому Ізраїлі.

Збірка видана в рамках проекту Українського центру вивчення історії Голокосту й Dutch Jewish Humanitarian Fund під назвою «Єврейська спадщина». Керує проектом доктор історичних наук, фахівець з питань юдаїки Ігор Туров.

Просвітницька програма «Єврейська спадщина» присвячена вивченню головних етапів у історії єврейського народу, а особливий наголос зроблено на історії хасидизму. Автори проекту мали на меті показати, що єврейська історія є значно ширшою, ніж її окремі трагічні сторінки. Про них варто пам'ятати, але не слід забувати все те позитивне, що було крім погромів, переслідувань, геноциду.

Програма складається з двох напрямів: лекцій, які відбуваються в музеї Шолом-Алейхема та екскурсій, що були проведені на місцях виникнення провідних течій хасидизму. Зокрема, учасники програми (а розрахована вона переважно на київських

письменників та художників) ознайомилися з життям єврейського кварталу в Умані, відвідали цвинтар у Ніжині та синагогу у Сквирі (Київська область). За матеріалами цих лекцій, за враженнями від екскурсій була створена поетична збірка. Важливо, що до неї увійшли різні історичні сюжети, які пов'язані не тільки з трагічними сторінками з історії євреїв. У збірці є цікаві вірші й оповідання Бориса Херсонського, Артема Полежаки, Вано Крюгера, Павла Журавля й багатьох інших авторів.

Презентація збірки відбулася в центрі Києва в затишному приміщенні єврейського молодіжного товариства «Гілель» 18 листопада поточного року. Під час презентації автори зачитували свої вірші. Узагалі варто відзначити, що захід був теплим, веселим та позбавленим будь-якої формальної вимушеності. Поза сумнівом слід визнати, що слова про дружбу між українською та єврейською інтелігенцією, сказані того вечора, були щирими. Вони репрезентували дійсний стан справ панівний у сучасній київській богемі. На мою думку знайомства, що зав'язалися того вечора, допоможуть справі створення творчих спілок українсько-єврейської дружби в майбутньому.

Ігор Туров, д.і.н., Юрій Корогодський, історик, м. Київ

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

СЕРІЯ «БІБЛІОТЕКА СПОГАДІВ ПРО ГОЛОКОСТ»

Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. — 110 с.

Український центр вивчення історії Голокосту радий представити нове видання в серії «Бібліотека спогадів про Голокост».

«Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти» — це перше видання Центру, яке адаптовано для читачів віком від 10 років. Оригінал книги було створено Яд Вашем, а от українська версія виникла за ініціативи ГО «Гельсінська ініціатива-XXI» — чортківчан, як колись і сама головна героїня. Автор ілюстрацій — Тигран Согоян, завдяки йому ця історія промовляє до нас не лише через текст та родинні фото. «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Редагування перекладу та підготовку книжки до видання зробив Віталій Бобров. Історія Марти» — це історія єврейської дитини, яка трималася за життя попри жахливі втрати та згодом віднайшла себе в Державі Ізраїль.

Знайомимо читача з враженнями про презентації «Історії Марти» в Єрусалимі та Тернопільській області.

МАРТО, ДОЗВОЛЬ ПОТИСНУТИ ТВОЮ РУКУ!

(Трохи роздумів про книгу «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти»)

Що робити в аеропорту «Бориспіль», чекаючи на рейс PS 775 до Тель-Авіва, коли до відльоту ціла ніч і ще трішки? Одним із «домашніх завдань» перед семінаром для українських педагогів у Міжнародній школі викладання та вивчення Голокосту при Меморіальному комплексі Яд Вашем було ознайомитися з книгою «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти». Електронний варіант видання було надіслано УЦВІГ-ом ще за три тижні до навчання. Але за суворими учительськими буднями руки й очі до нього так і не дійшли. І ось нарешті в залі очікування летовища, поміж валізами та речами моїх випадкових сусідів, відкрила файл на телефоні й поринула в історію Марти. Цього мало. Напевно, прожила з нею її ж життя.

[...] Найбільше запам'яталися ромашки, майже на кожній сторінці книги. Це квіти дитинства. Дитинства, що наповнене щасливими спогадами дівчинки з українського містечка Чортків. Мова оповіді проста й невимушена. Немовби кадри доброго старого кіно, переді мною проходять щасливі моменти маленького раю Марти, який закінчився з приходом німців у Чортків. Я щиро співчуваю оповідачці, яка із сім'єю переселяється в гетто, живе в страху, без іграшок, без друзів. І розумію, куди міг зникнути сусід дівчинки — фотограф.

Вражає те, як мама Марти готує дочку до нового життя — життя в іншій родині. Розділи «Ми з мамою йдемо до аптеки» та «Ми мусимо розлучитися» пронизані справжньою любов'ю до найдорожчої людини, яка прагне одного — урятувати життя донечці. Що має відчувати дівчинка, світ для якої змінюється настільки кардинально? Як сприйняти нову сім'ю, нове місто, нове ім'я? Кшися вчиться бути сильною, бо так сказала мама. Дівчинка прагне стати «своєю серед чужих», опановує страх перед їздою на поруччі. Вона нарешті має друзів. Добрим янголом-охоронцем стає для Кшисі пані Чаплінська.

Найбільшої гостроти й драматизму сповнена сцена зустрічі Марти-Кшисі зі своїм дідусем. Дитина кричить: «Кляті жиди! Геть звідси! Не смердять у нашій квартирі!» — у цих словах і відчай, і інстинкт самозбереження, і дотримання обіцянки, даної колись мамі. Цей випадок можна вважати кульмінаційним у розповіді. Останні розділи твору глибоко емоційні: страх від викрадення, виснаженість, сум від перебування в притулку, радість через можливість навчання, щастя в новоствореній сім'ї.

Книгу про Марту прочитано. Що в ній? Тут відкрите серце дитини з далеко не дитячими переживаннями. Тут під

Марта з учителями під час презентації книжки в Яд Вашем

скупими відомостями про події Другої світової війни бачимо страхітливі картини Голокосту. Тут географія мандрів дівчинки, яка просто прагнула бути слухняною дочкою, і, що важливо, живою, бо так навчила мама.

Зранку перед вильотом пан Анатолій Подольський роздає всім учасникам семінару книги про Марту. Тепер маю можливість погортати «справжні» сторінки книги. З обкладинки на мене дивиться веселе довгоноге дівча, що тримає улюблену ляльку від пана Шульца. Гортаю далі: вдале оформлення, якісний друк, приємна кольорова гама, хороші ілюстрації, кольорові фото. Хочеться подякувати УЦВІГу та Яд Вашем за таку видавничо-літературну співпрацю!

За чотири дні, 22 листопада відбувається презентація книги. Пані Ноа Сігал, як досвідчений диригент, проводить практикум за виданням про Марту, запрошує гостей.

Нарешті ми зустрілися з реальною, живою, справжньою Мартою Горен. Це добра, весела, трошки схвильована жінка з очима дівчинки, тієї самої, історію якої я нещодавно читала. Наша гостя сидить поруч чоловіка й сина, розповідає свою непросту історію, відповідає на наші запитання, радісно позує з усіма. І зустріч і книга лишає враження щирої сімейної розмови. Розмови на тему добра й зла, дитинства й війни, смерті й боротьби за життя, страху й пошуку щастя, розмову на тему людської пам'яті.

Валентина Шевчук,
заступник директора з виховної роботи
Хорошівської гімназії Житомирської області

ІСТОРІЯ МАРТИ ВІНТЕР НАРЕШТІ ДІСТАЛАСЯ ЇЇ ІСТОРИЧНОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Нещодавно в Тернопільській обласній науковій універсальній бібліотеці та Чортківському гуманітарно-педагогічному коледжі імені О. Барвінського відбулися перші презентації книжки «Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти», організовані громадською організацією «Гельсінська ініціатива-XXI» та приурочені до 75-ї річниці трагедії Голокосту.

Їхня мета — виховання поваги до прав людини та нової культури пам'яті через переосмислення трагічних сторінок Другої світової війни.

«Історія Марти» — про дивовижний порятунок у роки нацистської окупації восьмирічної дівчинки Марти

Вінтер з міста Чорткова на Тернопільщині, через багато років після війни записана з її слів письменницею Наомі Моргенштерн.

Книжка щойно вийшла в серії «Бібліотека спогадів про Голокост» Українського центру вивчення історії

Учасники презентації

Голокосту. Ідея перекладу книжки на українську мову належить «Гельсінській ініціативі-XXI».

Ця книжка сьогодні є доволі відомою у світі. По ній знайомляться з історією Голокосту діти в Ізраїлі, Німеччині, Сполучених Штатах, Великій Британії тощо. Нарешті «Історія Марти» вийшла українською й повернулася до її рідного краю. Книжку буде безкоштовно поширено в бібліотеках, навчальних закладах, у ході інформаційних програм неурядових організацій.

У Чорткові від рук нацистів загинули батьки Марти, Ізраель та Натка Вінтери. Самій Марті пощастило — доля подарувала їй багатьох людей, як рідних так і абсолютно незнайомих, котрі не раз рятували її, ризикуючи собою. Завдяки їм Марта пережила Катастрофу та змогла подарувати нам власну розповідь.

Історичним глом у ній є трагедія усєї єврейської громади Чорткова у 1941–1944 роках, яка завершилася майже повним її знищенням. Трагедія, значною мірою забута нами й майже невідома молодому поколінню.

Трагічну історію Марти Вінтер досі пам'ятають лише кам'яні сходи будинку, у якому вона мешкала з батьками, биті камені на вуличках чортківського гетто, малі віконечка підвалу аптеки, де дівчинка переховувалась. Але ж якщо камені зберегли пам'ять, то й нам мабуть слід пам'ятати.

За оцінками радянських надзвичайних слідчих комісій, які працювали в краї в 1944–1945 роках, за весь час окупації в чортківському гетто, трудових таборів, а також

Будинок на теренах колишнього гетто, у якому мешкали Вінтери

Аптека на вулиці Міцкевича, м. Чортків

у Белжецькому таборі смерті було вбито від 10 до 13 тисяч мешканців Чортківського району, більшу частину яких складали євреї.

Єврейське гетто було створено в Чорткові в квітні 1942 року. Початково до нього було зігнано біля 7 тисяч осіб — з Чорткова та багатьох навколишніх містечок і сіл. Найбільша «акція» у чортківському гетто відбулася 26–27 серпня 1942 року. Результатом акції стало вивезення в табір смерті Белжець 2100 осіб. Територія гетто після цієї акції зменшилася більш ніж удвічі. Друга «акція» прокотилася гетто 5 жовтня 1942-го. Цього разу було вивезено до Белжеця чергових шістьсот приречених людей. Там просто із залізничної платформи людей вели до газових камер.

Батько Марти, адвокат Іцхак Вінтер, загинув ще в 1941 році у ході перших розстрільних акцій нацистів, спрямованих на винищення освіченого прошарку єврейської громади міста. Він відмовився виконувати злочинні накази гестапо, добре розуміючи фатальні наслідки свого кроку.

Мама Марти, Натка Вінтер, працювала провізором у найбільшій аптеці міста на вулиці Міцкевича, тож могла покидати територію гетто, маючи відповідну перепустку. Знаючи про неминуче наближення фатального дня, вона вивела доньку з гетто й упродовж кількох місяців переховувала її в аптечному підвалі.

Врешті-решт залишатися й в аптеці було неможливо. У ситуації відчаю мама наважилася виробити Марті фіктивні «арійські» документи й відправити її потягом до Варшави, де дівчинку рятують цілком чужі люди, родина Шульців. Сама Натка Вінтер загинула в Чорткові, але Марті вдалося вижити в найскладніших обставинах і подарувати нам свою історію.

Видання «Історії Марти» є нашим кроком для того, щоб таке лихо ніколи більше не повторилося на нашій землі. Кроком до того часу, коли трагедія галицького єврейства сприйматиметься нами як НАША ТРАГЕДІЯ.

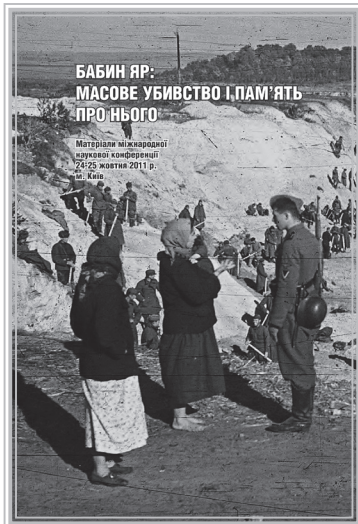
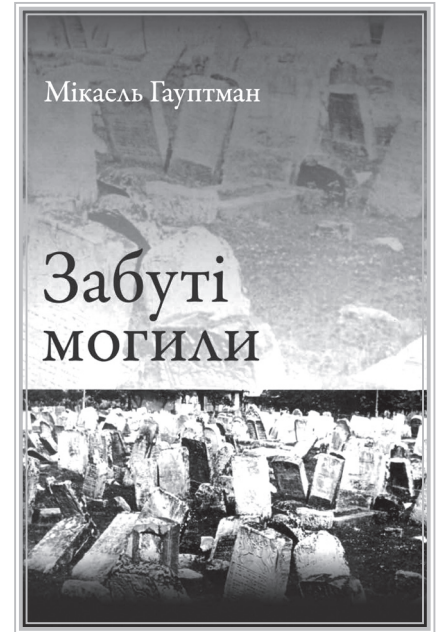
Ми присвячуємо її Марті Вінтер, її батькам, родині Шульців, а також пам'яті всіх тих, чия історія ми вже ніколи не почуємо.

Олександр Степаненко,
Гельсінська ініціатива-XXI, м. Чортків

Гауптман Мікаель. Забуті могили / пер. з польської А. Шарого; Український центр вивчення історії Голокосту. — Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. — 175 с.

Побачило світ нове видання в серії «Бібліотека спогадів про Голокост» Українського центру вивчення історії Голокосту. Ця книга — свідчення Мікаеля Гауптмана про трагедію єврейських громад галицьких поселень Східниця та Урич. Автор оповідає про початковий етап Голокосту, що охопив ці терени влітку 1941 р. Понад 350 євреїв стали жертвами масових убивств, учинених нацистськими злочинцями та місцевими погромниками в Східниці та Уричі. Гауптман, що був безпосереднім свідком цих подій, не просто в деталях описує пережиті події перших двох тижнів нацистської окупації, а й намагається пояснити свої дії в тих чи інших обставинах, зрозуміти, які мотиви рухали його переслідувачами. Особливе місце в спогадах відведено особі Пітера Ніколааса Ментена — нідерландського мультимільонера, відомого колекціонера творів мистецтва й одночасно організатора масового вбивства в Уричі, під час якого загинула майже вся сім'я Гауптмана. Упродовж понад трьох десятиліть після закінчення війни Ментену вдавалось уникати відповідальності, аж поки його справа все ж не була розглянута в суді, а Гауптман як свідок обвинувачення отримав змогу озвучити те, що бачив на власні очі влітку 1941 р.

Сподіваємось, що для вдумливого читача ці спогади стануть приводом для роздумів про біль втрати, жагу до життя та пошук справедливості. Науковим редактором цього видання був наш колега, молодий український історик, аспірант УКУ Андрій Усач. Переклад та видання книги стало можливим завдяки підтримці Фонду Конрада Аденауера, Представництву в Україні (Konrad-Adenauer-Stiftung).

Бабин Яр: масове вбивство й пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. — Вид. 2-ге, доп. — К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. — 288 с.

Бабин Яр — це місце в Києві, яке донині залишається сумним символом політики геноциду нацистської Німеччини та маніпуляцій з пам'яттю, притаманних Радянському Союзу, а також яскравим прикладом нинішнього стану пам'яті про війну в сучасному українському суспільстві.

Ця книга є збірником матеріалів міжнародної конференції, яка мала на меті проаналізувати як суто історичні аспекти репресивної політики щодо різних груп населення (євреїв, ромів, діячів українського національного руху, радянських військовополонених та цивільних громадян), для яких Бабин Яр став місцем колективного поховання, так і повоєнні та сучасні проблеми, пов'язані з увічненням пам'яті загиблих у контексті неоднозначного ставлення до минулого з боку різних частин українського суспільства.

Завантажити книгу та мапу можна на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту за посиланням: www.holocaust.kiev.ua/news/nayk_vid.html

ОГОЛОШЕННЯ

КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРАНСФОРМАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ»

Історичний факультет Донецького національного університету імені Василя Стуса за адресою: м. Вінниця, вул. Грушевського 2, 22–23 лютого 2018 року

Поняття «історична пам'ять» міцно увійшло в лексику сучасних науковців. Сплеск інтересу до цього явища в Україні припадає на останні роки, що зумовлено світоглядним зіткненням діаметрально протилежних бачень її майбуття. Проблема історичної пам'яті настільки важлива, наскільки складна. Обговорення в колі професіоналів сюжетів щодо виникнення, циркулювання та змін колективних уявлень про минуле стане корисним не лише для окреслення траєкторії наукових досліджень, але й для визначення можливих алгоритмів впливу професійних істориків на їх формування. Оскільки історична пам'ять у СРСР мала виразну специфіку з огляду на тривалий період державного

диктату в цій царині, конференція має на меті обговорення видозмін пам'яті про минуле, передусім, в Україні, на пострадянському просторі та в Центральній Європі.

Проблемне поле:

- Фактори формування історичної пам'яті.
- Політики пам'яті.
- Вплив історичної пам'яті на культурну та національну ідентичність.
- Історична пам'ять в Україні.
- Історична пам'ять на пострадянському просторі та в країнах Центральної Європи.
- Історична пам'ять в умовах гібридної війни.
- Історична наука та історична пам'ять .

Шкільний підручник як відбиток та інструмент історичної пам'яті.

До участі запрошуються професійні історики.

Мови комунікації: українська, англійська, російська.

Текст доповіді та заявку прохання надсилати до 30 грудня 2017 р. на електронну адресу: transformatii2018@gmail.com. Тексти доповідей будуть опубліковані в спеціальному випуску наукового журналу «Історичні і політологічні дослідження» до початку роботи конференції.

Структурні елементи тексту доповіді:

- Прізвище та ім'я автора (авторів) (ліворуч, курсив).
- Назва доповіді (симетрично тексту, великі літери, напівжирний шрифт).
- Резюме та ключові слова англійською (для українсько- та російськомовних текстів), українською (для англо- мовних текстів) (обсяг — 300–350 знаків).
- Текст доповіді.
- Джерела та література (список залучених джерел інформації подається в алфавітному порядку, оформлення згідно з Національним стандартом «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. ДСТУ 8302:2015»); посилання фіксуються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер позиції з прикінцевого списку джерел і літератури, через кому — номер сторінки чи аркуша, звідки запозичена інформація.

Технічні вимоги до оформлення рукопису: обсяг — 10–15 тис. знаків, шрифт — Times New Roman, кегль 12, інтервал — 1, абзац — 1 см; параметри сторінки: ліве

поле — 30 мм, праве — 20 мм, верхнє — 20 мм, нижнє — 25 мм. Формат розділових знаків: лапки: «...»; апостроф ...'... Прохання розрізняти тире та дефіс.

Форма заявки

Прізвище, ім'я, по батькові	
Країна	
Місто	
Місце роботи	
Науковий ступінь, вчене звання	
Ел. пошта	
Контактний телефон	
Назва доповіді	
Можливість виступити модератором секції	
Бажання участі в екскурсійних заходах	

Витрати на проїзд і проживання за власний кошт учасників. Оргкомітет сприятиме в бронюванні готелю на час перебування у Вінниці.

Із запитаннями можна звертатися за телефонами:
+38 (050) 677-64-94 — Темірова Надія Романівна,
+38 (093) 341-43-05 — Курзенкова Алла Олександрівна.

КОНФЕРЕНЦІЯ «ГЕНОЦИДИ, МАСОВІ ВБИВСТВА ТА ДЕПОРТАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЯК ПРАЦЮВАТИ З ДЖЕРЕЛАМИ»

Час проведення: 17–19 квітня 2018 року.

Місце проведення: Історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна).

Крайній термін подачі заявок: 15 січня 2018 року.

Організатори: Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи (м. Харків) та Кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

За підтримки: Європейська асоціація єврейських студій та Українська асоціація усної історії.

Галицька єврейка Рузі Вагнер стала жертвою та очевидцею погрому у Львові на початку липня 1941 року. Переживши Другу світову війну та Голокост, вона залишила свої свідчення для Єврейського історичного інституту (ЄІІ) в Кракові. Через 73 роки після завершення Другої світової війни вони були опубліковані канадським істориком Іваном-Павлом Химкою у поєднанні з фотографіями та кінозніманнями, що стали основою для свіжого погляду на історію тих подій. Саме поєднання різних видів джерел, нові техніки та принципи роботи з ними опиняться у фокусі цієї конференції.

Запропонований підхід вимагає від учасників заходу звертатись до низки важливих для дослідників питань. Яким чином вибір та інтерпретація джерела впливає на розуміння історії Другої світової війни на території України? З якими методологічними проблемами стикаються дослідники працюючи з різними видами джерел? Як вплинула на

дослідження Другої світової війни «архівна революція» у Східній Європі? Якими є перспективи усної історії? Які виклики стоять перед дослідниками, які збирають усні свідчення? Як дослідниці(-ки) мають ставитися до джерел усної історії, які мають різну часову дистанцію з подіями? Дослідники можуть наголосувати на важливості матеріалів Надзвичайної державної комісії, як це було поширено на початку 1990-х років та раніше, або акцентувати увагу на архівно-кримінальних справах з процесів над нацистськими злочинцями та колаборантами, як у середині 2000-х років, відаючи перевагу тим чи іншим документам. Яким чином так звана мода обумовлює вибір джерел дослідницею(-ком)? Історичні події можуть протилежно описуватись та відображатись у різних наративах — ідеологічних, національних тощо. Як до цього можуть ставитися науковці, які вивчають історію України в роки Другої світової війни? Яким має бути ставлення дослідників до еґо-документів та літературних джерел? Наприкінці 2000-х років на території колишнього нацистського табору знищення Треблінка археологи провели низку розкопок. Ці дослідження допомогли локалізувати місце знаходження газових камер, за допомогою яких нацисти масово знищували євреїв. Яким чином археологія може стати в нагоді для дослідження подій історії Другої світової війни?

Для організаторів є важливим бачити в подіях Другої світової війни історію різних соціальних, національних та гендерних груп. Тематика конференції буде зосереджена на

геноцидах, масових вбивствах, етнічних чистках, депортаціях та примусових переміщеннях населення, злочинах проти військовополонених та цивільних. В основі роботи конференції буде дискусія про джерела різного походження - не тільки мілітарні чи політичні, а й про твори мистецтва, художню літературу, усну історію, его-документи, візуальні матеріали та речові артефакти.

Спеціально запрошеними експертками(-ами) виступатимуть: Ян Грабовський (Університет Оттави); Іван-Павло Химка (Університет Альберти); Олександр Зайцев (Український католицький університет, Львів); Гелінада Грінченко (Харківській національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків); Кароліна Шиманяк (Вроцлавський університет, Єврейський історичний інститут, Варшава); Юрій Радченко (Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи, Харків).

Запрошуємо молодих дослідників подавати пропозиції 20-хвилинних доповідей українською або англійською

мова. Тези доповіді (до 300 слів), разом з коротким академічним резюме (до 3 сторінок) необхідно надіслати електронною поштою до 15 січня 2018 року. Організатори забезпечують проживання та харчування учасників під час конференції. Під час подачі заявки, будь ласка, повідомте організаторів про потребу відшкодування транспортних витрат.

Координатори конференції: Др. Марта Гавришко (Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи); Др. Вікторія Іващенко (ХНУ імені В. Н. Каразіна, кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету); Др. Артем Харченко (НТУ ХПІ, Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи).

Контактна інформація:

Електронна пошта: ethnickh@gmail.com

Джерело: www.uamoderna.com

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

до теми: «Людина в умовах екстремі. Ті, хто пережили Голокост»

1. Тодоров Ц. Обличчям до екстремі. — Львів, 2000.
2. Арендт. Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. — К.: Дух і літера. — 2013.
3. Безансон А. Лихо століття. — К.: Пульсари. — 2009.
4. Д. Малаков. Долі киян (1941–1943). — Харків. — Видавництво «Фоліо», 2017.
5. Ойєрбах Р. На полях Треблінки (репортаж) / Пер. з ідиш І. Гусева. Передм. А. Подольського, А. Фредекінда. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту: Сфера. — 2007.
6. Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту. — 2017 .
7. Щоденник Давида Рубіновича /Пер. з пол. А. Шарого. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту. — 2017.
8. Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014.
9. «Тільки тут я відчув себе людиною...». Історичні та методичні матеріали до документального фільму «3 Галичини до Ааргау». — К.:Український центр вивчення історії Голокосту, 2014.
10. Вестлі, Бйорн. Війна мого батька / Пер. з норвезької Д. Нікандрова, М. Щирби. — К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2014.
11. Дімент, Майкл. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах. — За ред. Ш. Ягалома (Дімента). — К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2016.
12. Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

- Круглий стіл присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту.
- Проект з поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму та ромофобії.
- Проект «Захистимо пам'ять».
- Методичні розробки вчителів
- Новини бібліотеки Центру.
- Нові видання Центру.
- Оголошення

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Ген. Алмазова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський
Любов Кремінець
Дизайн, комп'ютерна верстка:
Руслан Руденко

Видруковано:

ПП «Реактив Принт»
Наклад: 700 примірників